Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming, are checked below.

L'Institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- [ ] Coloured covers/ Couverture de couleur
- [ ] Covers damaged/ Couverture endommagée
- [ ] Covers restored and/or laminated/ Couverture restaurée et/ou pelliculée
- [ ] Cover title missing/ Le titre de couverture manque
- [ ] Coloured maps/ Cartes géographiques en couleur
- [ ] Coloured ink (i.e. other than blue or black)/ Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- [ ] Coloured plates and/or illustrations/ Planches et/ou illustrations en couleur
- [x] Bound with other material/ Relié avec d'autres documents
- [ ] Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin/ La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure
- [x] Blank leaves added during restoration may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming/ Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans le texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.

- [ ] Coloured pages/ Pages de couleur
- [ ] Pages damaged/ Pages endommagées
- [ ] Pages restored and/or laminated/ Pages restaurées et/ou pelliculées
- [x] Pages discoloured, stained or foxed/ Pages décolorées, tachetées ou piquées
- [ ] Pages detached/ Pages détachées
- [x] Showthrough/ Transparence
- [x] Quality of print varies/ Qualité inégale de l'impression
- [ ] Continuous pagination/ Pagination continue
- [ ] Includes index(es)/ Comprend un (des) index

Title on header taken from:/ Le titre de l'en-tête provient:

- [ ] Title page of issue/ Page de titre de la livraison
- [ ] Caption of issue/ Titre de départ de la livraison
- [ ] Masthead/ Générique (périodiques) de la livraison

Pagination is as follows : p. [3] -197.

- [x] Additional comments:/ Commentaires supplémentaires:

This item is filmed at the reduction ratio checked below/ Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10X 12X 14X 16X 18X 20X 22X 24X 26X 28X 30X 32X

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol ⟶ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▽ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole ⟶ signifie "A SUIVRE", le symbole ▽ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

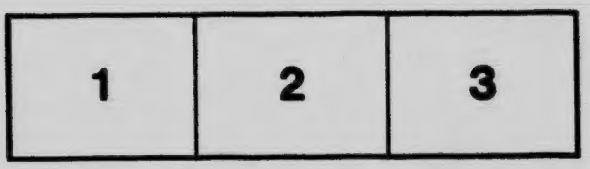

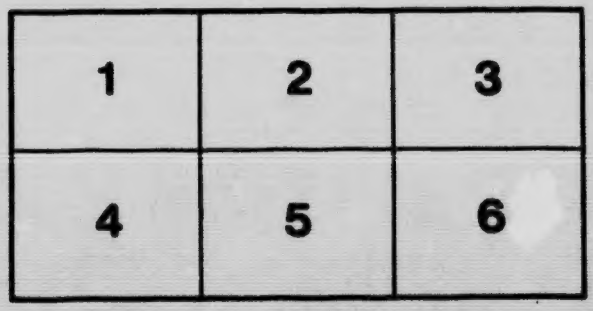

А. КАЩЕНКО

БОРЦІ ЗА ПРАВДУ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЄ.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ
210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

EX LIBRIS
NICHOLAS ZALOZETSKY
WINNIPEG, CANADA

I.

Весна почала вже збирати степ у зелені шати, оздоблені ріжнокольоровими квітками. Від краю до краю неба, скільки оком глянь, простяг ся той степ тихий, спокійний і рівний, як море у теплий безвітряний день. Ні ярочка у степу, ні горбочка.. Тільки могили, нерухомі, степові вартові, край неба бовваніють, з вітрами та з орлами розмовляють, про минуле згадують...

Тільки орел, що розпластавши у повітрі могучі крила, кружляв під самою хмарою, спроміг ся розглядіти, що серед того зеленого моря, глибоко у нього пірнувши, біг кіньми невеликий гурт козаків. Мов чорні комашки посували ся ті козаки по безкрайому степу з півночи на південь, все далї та далї від рідної України, туди, де віра погана, де неволя бісурманська—розлука християнська.

То їхав Богдан Хмельницький з своїм сином Тимошем та з славними товаришами: Богуном, Джеджалієм, Бурляєм, Довбнею та Влучаком. Вони їхали з Січи Запорожської до хана кримського, просити його помочі на Поляків, що повернули славне козацтво на хлопів, повідбирали собі у козаків землї й маєтки, запродали Жидам святі церкви і ганьбили те, що найдорозше в людини — ганьбили честь жінок та дівчат українських.

Попереду на буланому оґирі, красувала ся велична і мощна постать Богдана Хмельницького. Його червоний жупан з довгими вильотами брав у себе очи мов пишний мак, що зацвив серед зеленого степу. Високе чоло Богдана поділило ся на двоє глибокою зморщкою, над очима його збігали ся до купи рясні брови, а довгі вуси, обгорнувши уста півколом, мов застигли у своїй пишній красї. На всїй поставі козацького ватажка відбивала ся глибока дума й рішучість.

Не за легку справу брав ся Хмельницький. Він брав ся за ту саму справу, що через неї Наливайко, Сулима, Павлюк і Остряниця загинули лютою смертию під руками катів... за справу визволеня України з під лядської кормиги... Козацької сили немає... Реєстрові козаки у ярмі і покірливі гнобителям своєї батьківщини... Коло самої навіть Січи Запорожської стояла польська залога, що тепер гнала ся за козаками, намагаючись захопити непокірливого Чигиринського сотника і запровадити його у Варшаву на ганебне катованє й страту.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав кремязний, як дубовий пень, довговусий козак Богун та високий мов дзвіниця Джеджалїй. В обох запорожців були за плечима рушниці, біля боку шаблї, а за поясом пістолї. З другого боку від Богдана басував конем син його Тиміш, бравий, чорновусий парубок, у блакитньому жупанї, а позаду їхали

запеклої вдачі козаки, Довбня, з желепом замість шаблї біля боку, та два посивілі вже січовики, Бурляй і Влучак.

Зброя сього останнього запорожця також відріжняла ся від зброї товариства і за плечима у нього, замість рушниці, був лук та сагайдак з стрілами. Влучак не любив рушниць і глузливо звав їх пукавками, додаючи що вони на полюваню тільки полохають дичин, а на війнї виявляють вояків ворогам. Влучак давав перевагу луку та стрілам, „бо ними", говорив він, „ще за дідів і прадідів наші козаки стріляли". За те й справдї другого такого влучака, як він, не було на всьому Запорожі.

— Про що замислив ся? — Звернув ся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог вийде на добре. Нам тільки б з допомогою Орди взяти хоч одну добру перемогу над Ляхами, а там повстане вся Україна, заблищать ножі та списи і будеш ти гетьманом.

— Або на шибеницї... — обізвав ся Богдан. — Або жили з мене живого тягнути будуть, або спечуть, як Наливайка!

— Ти від тебе чую, Богдане? — здивував ся Богун. — Ти страхаєш ся? ти вагаєш ся?

— Ні, не страхаю ся! — рішучо відповів Хмельницький. — Хоч би воно й стало ся так, то не боюсь ся. Або смерть менї, або воля України! Коли б я бояв ся смерти, то не поліз би [illegible] яру, що його сам роз-

ратував. Адже не забув ще хан того, що я з запорожцями попалив та поруйнував береги Криму, а до того ще потопив пятьнайцять бісурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він за для мене, замість помочи, довічну неволю або й смерть!

— Ні, того не бій ся! — обізвав ся Джеджалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам їдеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха. Бурляєви, що також морем водив козаків і Синоп поруйнував, також на мою думку нема чого бояти ся, а от мені, так справді, колиб не здобути лиха за те, що зрадив я свою, бісурманську віру та приєднав ся до вас, запорожців.

— Ви всї складаєте мій почет — сказав Богдан — і як що моя справа вийде еа добре, то з вас нікого не насміють зачепити.

— Он як всїм виходить на добре, — подумав собі Богун. — а чи складеть ся ж так менї?... Чи знайду я свою кохану дївчину, свою наречену, Марину?

Іван Богун був походженєм з стародавнього козацького роду, що мав предківщину, хутір, біля річки Бугу, недалеко Винниці. Наречена Богунова, Марина Міхнюківна, що її зараз згадував, була шляхотського, українського роду.

Міхнюкові й Богунові були сусїдами і по сусїдському приятелювали, а коли в Міх-

нюків народила ся дочка Марина, і вони справляли її хрестини. Богуни виеватали її за свого сина Івана, хоч йому вже й тоді було пятьнайцять років. З того часу наречені мало коли й бачили ся, бо Іван вчив ся в бурсї, а далї козакував, і був здебільшого на запорожській Січи, або у походах; Марина ж зростала на хуторі батьків, а освіту діставала від учителя-Німця.

Все те щасливе житє Богунів та Міхнюків давно минуло ся. Іванові батьки померли, а предківщину Богунів, за його участь в Павлюка та Остряниці, було сконфісковано. З родини Міхнюків в повстанях брав участь тільки двурідний брат Марини, але й сего було досить, щоби сусїдні польські пани відбирали їх маєток собі.

Покривджений та збіднілий Міхнюк мусїв задавити в свойому серцї почутє пімсти і подав ся річкою Бугом на полудне, шукати вільної землї. Оселив ся він знову таки біля Бугу, там, де впадала в нього річка Кадима, і там збудував собі хату і почав розводити сад.

Про Івана Міхнюки давно не мали нїякої звістки, але він памятав заповіт батьків і віднукав Міхнюків в новому хуторі. Загартований вже під ті чати в бойовищах козак побачив тут чарівної вроди карооку дївчину, свою наречену Марину, і його серце відразу прикипіло до неї. Марина, що зустріла його як дитина, що далї почала зглядати ся на

молодецьку постать козака иншим поглядом і стала його соромитись.

Пробувши в Міхнюків два місяці, Богун вдруге посватав Марину і став її нареченим уже з власної згоди дівчини. Про те побратись нареченим не судило ся. Богунови небезпечно було жити на Україні, бо Поляки шукали його голови, і через те він, порадившись з Міхнюками, намірив ся податись на запоржські землї, аж на Самар, і повернутись за Мариною вже після того, як збудує там собі зимівник.

На чому Богун став, те й вчинив, але прибувши зимою до Бугу, він знайшов тільли димар від Міхнюкової хати та обгорілі колоди. Розпитавшись же по околици, довідав ся, що в осени набігла сюди орда і старих Міхнюків повбивала, а його наречену, його запашну квітку-Марину, забрала в полон й погнала до Криму.

Богун був болячо вражений і засмучений сею пригодою, бо щиро кохав наречену. Веселий, та жвавий до того часу, він став тепер сумним, і ніхто вже, навіть серед веселого товариства, не чув більше його сміху. Проте, повернувшись до Січи, Богун почав добувати гроший, щоб викупити Марину з неволї.

Під той саме час до Січи прибув Хмельницький збирати товариство, щоб піднятись на Поляків. Богун приєднав ся до нього, і коли той налагодив ся їхати до Криму за

хановою допомогою, Богун поїхав разом з ним, маючи надію при сій нагоді відшукати й викупити свою наречену.

Деякий час після розмови козаки їхали мовчки. Коні їхні хотіли пити і бігли тихше. Сонце пекло по літньому і наганяло дрімоту. Птаство цвірінькало поміж зеленою травою й виспівувало у повітрі, поки, зачувши високо під небом орляний клекіт, враз принишкло й поховало ся.

— Ану, панове, — обізвав ся молодий Хмельниченко, — гляньте у гору! Як що влучить хто небудь з нас в орла, то буде Україна вільна від ляхів, а як ні, то будемо на палях!

— Почав уже свої вигадки! — з усмішкою на устах обізвав ся його батько. — Ніколи ти його не влучиш!

Тиміш взяв до рук рушницю, націливсь і вистрілив. Орел хитнув ся на бік, але скоро знову розпластав крила і почав кружляти над степом.

— Не влучив! — сказав засмучений козак. — А ну ви, дядьку Джеджалію.

Джеджалій націливсь і вистрілив, але наслідки були такі самі: орел немов дратував козаків і наче висів у повітрі над їх головами.

— Мабуть куля не досягає! — сказав Джеджалій незадоволено.

Б ту мить позад Богуна застогнала тетива під рукою Влучака, і гнучка стріла жа-

лібно заголосила, підносячись вище та вище під небо. Ось її жве не чути... Всї, спершши дух, дивлять ся в гору, де в блакиті неба ширяв степовий хижак. Аж ось він раптом підкинув у гору крилами так, що вони одно о друго ударились, клубком перекинув ся кілька разів в повітрі, неначе з чимсь змагаючись і каменем впав козакам до ніг, розкинувши свої, колись могучі, а тепер безсилі крила... Стріла влучила хижакови в груди і остряком рехи виглядала з його спини.

Крики здивованя й радости пролинали в степу.

— Ну й Влучак! Ну й козак добрий.

— Спасибі вам. Петре, велике! — кинув ся Тиміш до Влучака. — Ви вратуєте Україну!

— Як би то так було легко вратувати нашу неньку — з задоволеною усміхкою відповів старий запорожець.

Козаки попростували далї Хмельницький вже не бояв ся польської погонї, бо козаки тепер були на татарських степах, куди Поляки не насміли б забігати. Він прямував тепер до Перекопу, де боєм був його давний ворог, а по лицарству приятель, Туган-Бей. Богдан мав надію, що Туган-Бей, поважаючи лицарство, не буде мститись. І козацький ватажок не помилив ся: Туган-Бей став його в великій пригодї.

II.

Від тяжких мук, що їх зазнала Богунова наречена Марина підчас перегону її з невольниками з України в Крим, та від пекучої розпуки через смерть батьків, вона стала зовсім байдужа до своєї власної долї. Дївчина почувала тільки те, що жити на світї далї вона не може і повинна якось заподїяти собі смерть. Увесь час, поки її вели до Бахчисараю, Марина тільки й думала про те, як би досягти своєї мети. Тимчасом врода Марини та її розум і шляхотне виховане скоро звернули на неї увагу ханських прибічників і найблизший до хана мурза Хамамбет поставив її перед ханські очи.

Тільки тепер, коли хан упяв ся у молоду дївчину своїми ласими очима, затріпотїла Марина за свою долю, душа її поняла ся смертельною розпукою, світ заступив ся туманом і вона зомлїла схилила ся до рук Хамамбета.

Коли Марина прочуняла ся, вона була вже в гаремі, на мягкому ліжку, серед розкошів та пахощів, а коло неї сидїла циганка Астара, приставлена до дївчини за служницю.

Астара давала дївчинї щось нюхати, а далї умовила випити якогось зїля, що від нього по всьому тїлї дївчини пішла тепло і вона підвела ся.

Проживши після того якийсь час в га-

ремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставила ся й співчувала її горю. Вони були майже землячки. Кочуючи з чоловіком понад Дністром, Астара знала українську мову однаково як і свою циганську. Марина давно вже розказала Астарі про своє житє, тяжку смерть батьків і нудьгу за милим козаком, її нареченим; циганка, що за весь час свого невільничого житя у Бахчасараї, вперше зазнала ласку, всім серцем прихилила ся до дівчини і також розповідала про своє житє. Плачучи циганка розказала, як щасливо вона кохала ся з своїм чоловіком, як придбала троє діточок, як курчаток маленьких і як одного дня набігли до Дністра татари, побрали всїх в неволю і розлучили її з чоловіком і з діточками-підлітками.

— Тому минуло більше як девять років, — говорила, втираючи сльози Астара, — і моя менша доня, нещасна зіронька, моя Заря, повина би бути тепер такою, як і ти. Але де вона? Де? Кого втїшає своїм дитячим тїлом? Чиї очи веселить своєю дївочою красою?

В такі хвилини обидві невільниці, стара й молоденька, разом плакали, пригорнувшись одна до другої, як дві рибоньки, викинуті на берег.

Марина знала вже, що мусить стати жінкою хана і навіть переболїла вже з приводу сього серцем. Вона знала, що її нема

звідки сподївати ся поратунку і звикла вже до сеї гіркої думки, але як тільки в її покої приходив хан, вона з жахом ховала ся від нього, бо бачила в татарині убийцю своїх батьків і ворога любої батьківщини її, України. Сього почутя огиди до хана вона не мала змоги перемогчи і охоче приймала кару за непокірливість йому, а все таки не корила ся

Болїючи за молоду дївчину серцем, Астара одного разу спитала її:

— Хочеш, Газізю, — так по татарському звали Марину, — я зроблю так, що хан не буде тобі огидливий?

— Не зви мене, Астарочко, Газізею. Менї не любе се бісурманське імя. Зви мене Мариною. Нехай хоч рідне імя нагадає менї про Україну. А як же ти можеш зробити, щоб хан не був менї огидливий?

— Я дам тобі такого зїля, що, як випеш, то й покохаєш хана і тодї будеш собі жити щасливою?

— Покохати хана? — жахливо скрикнула Марина, Борони Боже від того!... Я кохаю иншого!...

— Того ти забудеш! — перебила циганка. — Тай нащо тобі його памятати? Тільки мука одна.

— Нїзащо в світї. Нехай лїпше візьме мене бісурман примусом, нехай буду болїти серцем і мучитись, а щоб забути Івана та покохати бісурмена, то не дай того, Боже!

Не давай мені такого зіля, Астарочко... не давай! Зроби ліпше так, щоб я стала ханови нелюба і він від мене відчепив ся.

— Нічого, дитино моя, не булоб з того доброго... — сказала журливо Астара. — Нелюба будеш ханови, то подарує він тебе якомусь мурзі, старому ласуну і буде тільки гірше. Така вже твоя доля, бідна моя бранка, щоб свого щастя не мати, а бути за утіху ворогови!

Розпука опанувала душею молодої дівчини з розмови циганки.

— Ой, Боже мій... Боже мій! Мати Божа! заридала Марина. — За що ви покинули мене сиротину? Отрути дай, Астарочко! Щоб не дістатись мені на ганьбу... Щоб збути ся своєї гіркої долі!

А стара почала милувати дівчину і заспокоювати, а щоб чимсь її розважити, перевела розмову на бахчисарайські новини.

— Знаєш, Мариночко, до хана приїхали гості з вашого краю, з України.

— Наші козаки та до хана в гості? — здивувала ся дівчина. — До сього відвічного ворога? Ніколи того не може бути!

— Так вони не гостювати прибули, а просити помочі на Ляхів. Хочуть Україну від Ляхів визволяти.

Сльози враз зникли з карих очий дівчини і в них заграв промінь радісної цікавости.

— Невже справді? — схопила вона. —

Хтож саме прибув? Може чула, Астарочко, так говори!

— Чула від євнухів, що Хмельницький прибув з сином та пятьма товаришами.

— Хмельницький? Чула про нього. Іван оповідав, що ходив колись з Хмельницьким в Чорне море. Та він хоче визволяти Україну? Ой леле, яке щастє! Поможи йому Господи! Мій Іван тої думки, що колиб ляхи не задавили Україну та не знищили козацтва, то ми давно би звоювали татарів і весь їхній поганий Крим спльондрували. Тодіб не було кому анї гнобити нас на нашій земли, анї руйнувати України та забирати людий наших у неволю. А щож, Астарочка. як до того ставить ся хан? Не чула?

— Навряд чи те все станеть ся, бо кажуть, хан лютий на козаків і на сього самого Хмельницького за те, що вони завсїгди його царство воювали. От козаки вже тиждень в Бахчисараї живуть, а хан досї не пустив їх перед свої очи.

Марина задумалась. Поміж брівоньками дівчини склала ся смужка, щоки заграли румянцем, а сама вона важко дихала і дивила ся кудись на бік, неначе бачила там відповідь на якусь думку. Згодом Марина встала з софи і почала розмову вже голосом людини, що на чомусь уже стала.

— А як ти гадаєш, Астаро: хан допоміг би козакм, колиб я його про те благала?

— Ти, дитино? — здивувала ся цигая-

ка. Про се згодом обміркувавши питанє Марини, вона додала:

— А може й справді хан вчинив би по твому бажаню, колиб ти стала до нього ласкавійшою. З усього виходить, що він тебе покохав не хижацьким коханєм, що аби би дівоцтво взяти, а певним, щирим коханєм. Иншій з свого гарему дівчині він за непокірливість давно звелів би голову зняти, тебеж він жаліє і наказує тільки злегка, бити різками.

— Так я його благатиму! — сказала рішучо Марина і почала чепурити своє волосє та вбирати ся в саєтове татарське убранє. — Адже я вже досить розмовляю по татарськи, Астарочко?

— Добре! Хан тебе розуміє!

Коли в вечер того дня хан навідав ся до Марини, вона не ховала ся від нього, як звичайно було, під килими, або за софу, а зустріла його чемно й ласкаво.

Хан Іслам Гірей був ще не старий і в його не дуже довгій, рудій бороті тільки поде-куди почала вибивати ся сивина. Як для того часу, він мав добру арабську освіту. Улестливість прибічників та невільнича покірливість давно набридли ханови і упертість Марини разом з її соромливістю дуже приваблювали його до неї.

Побачивши сьогодня дівчину ласкавою й неполохливою, хан зрадів. Веселий він сів на софу і з поспіхом почав розпитувати Ма-

рину, через що вона так його боїть ся.

— Великий царю! — сказала Марина. — Ти хочеш, щоб я стала тобі дружиною, а як те може статись, коли я бачу в тобі свого лютого ворога.

— Який же я тобі ворог? — спитав здивовано хан. — Глянь; ти бранка, невільниця, а в яких розкошах ти пробуваєш! Вороги так не чинять. Ти повинна почувати себе щасливою, бути менї вдячною й любити мене!

— А хиба пташка любить ту людину, що замкнула її в золоту клїтку? Ти зроби так, щоб сї покої не були менї тюрмою.

Горде чоло Іслама стало суворим.

— Се неможливо. — відповів він. — По нашому закону жінки повинні жити в гаремі.

—Я не на волю натякаю, перебила Марина. — Ти зроби так, щоб я тебе покохала, а для сього треба, щоб я не дивила ся на тебе, як на ворога своєї рідної країни. Ви Татари від віку тільки пили нашу кров, жили працею наших невільників і втїшали ся нами, дочками України. І ти чинив те саме. Як же можу я покохати тебе, ворога моєї рідної землї?

Хан ще дуще насупив брови.

— Ти дуже смілива й невдячна! Коли так, то я примушу тебе стати моєю жінкою, хоч би довело ся забити тебе на смерть!

Марина не злякала ся. Вона сїла на подушку біля хана, поклала свої руки йому на колїна і ласкаво зазираючи йому в очи, поча-

ла говорити:

— Царю мій! Ти маєш силу й владу, щоби взяти моє тіло, але нащо воно тобі, коли я не дам тобі свого серця й душі? Хиба мало в тебе жінок, навіть красніїших за мене? Коли бажаєш серця мого й кохання, то стань спільником Хмельницькому й допоможи йому визволити Україну з під ляцької кормиги. Тоді я знатиму, що ти брат мого народу, а не ворог, і вір — я покохаю тебе всім серцем і дам тобі щастє, що другого такого не може бути на світі.

Хан сидів на софі мовчки, замислений, але зморщки в него на чолї поросходили ся. Марина зрозуміла, що перемога недалеко і пришала йому до колїн всїм станом.

— Ти, царю, великий і могутний! Ти не побоїш ся піти війною на Польщу і допоможеш Українї визволити й набути сили?

Хан млїв від тепла молодого, дївочого тїла, але не хотїв того виявити і не хотїв дати згоди відразу.

— Се не така справа, — відповів він через кілька хвилин, — щоб тут її з тобою рішати. Побачу ся з Хмельницьким, тоді й обміркую, що вчинити.

Побалакавши після того з Мариною ще з пів години, хан помилував її рукою і, поцїлявши в чоло, вийшов з покою.

III.

Через день після розмови з Мариною Іслам Гірей зібрав до палати всіх своїх мурзів на пораду. В найбільшому покою ханської палати вся підлога бу[illegible]стелен[illegible] шовковими килимами, а по під[illegible]ами довгими рядами стояли мягкі софи [illegible]тих софах, підобгарши під себе ноги [illegible]ли, загорнуті в ріжнокольорові халати [illegible]нобороді мурзи, молодші з них, що не поміщали ся на софах, сиділи на шовкових подушках. Всї з увагою й страхом дивили ся на хана, що сидів на окремій, найвисшій софі, і чекали почути його власне слово.

— Знаєте ви всї, — почав не поспішаючись говорити хан, — яку вели[illegible] шкоду чинив з покон віку козак[illegible]. Не [illegible]вже я згадувати про їх ватаж[illegible] Ви[illegible]цького, Сагайдачного, Кішку та Сулим[illegible]. Ті вже всї стали перед грізні очи Алла[illegible]ниняли від него кару за свої вчинки... А [illegible] в недавні роки козаки робили богато шко[illegible] нам з отаманом Бурляєм та Хмельницьким. Тепер сей самий Хмельницький прибув в моє царство просити моєї помочі на Поляків. Так от я й скликав вас, поважні мужі, щоб разом обміркувати, чи користно нам допомогати Хмельницькому і йти з ордою на польські землї, чи нї.

Оден по другім, почерзї, висловлювали ся мурзи. Де хто радив стати з козаками до

спілки, бо тоді можна буде безпечно випасувати косяки коний та отари овець по всіх степах і плавати Чорним морем; про те більшість була тої думки, що правовірним не годить ся з християнами єднати ся, бо така спілка розгніває Аллаха, і він не дасть Орді щастя в війні.

Коли всї висловили ся, почав знову говорити Іслам Гірей.

— Мудро кажуть ті, хто не радить єднати ся з християнами, бо не благословив би Аллах такої спілки, але пособляти християнам руйнувати й вигубляти їх же братів християн, се діло цїлком угодне Аллахови. Польща тепер велика й могутня через те, що воює руками козаків, коли ж допоможемо ми козакам відірвати ся з усією Україною, від Польщі, то й Польща занепаде, й Україна, ворогуючи з нею, не набуде такої сили, щоб нас страхати. Так от кажу я: подавши поміч Хмельницькому, ми поживемо польське добро й золото, зробимо угодне Аллагови діло, бо зібємо велику війну поміж християнами, збудемо ся на півночі шкідливого ворога, козаків, і нарештї догодимо падішахови, бо забезпечимо від козаків турецькі чорноморські береги.

— Сам Аллах промовляв устами великого хана! — загукали мурзи, вклонюючись йому до землї. — Нехай станеть ся по твоєму мудрому слові, великий хане!

Другого дня в тім же покою ханської палати Богдан Хмельницький на шаблї Іслам-

Гірея присягнув, що запрошує він хана до спілки з щирим серцем, ні в чому його не зрадить і не наведе на лихе. Після присяги хан подав йому руку на доказ того, що пристає з ним до спілки, і таким чином спілка козацького ватажка з Кримським ханом заклала ся. При сьому були свідками всї мурзи і весь почет Хмельницького, себ то всї прибувші з ним товариші.

Богун не марнував того часу, що пробув в Бахчисараї і дбав про свою справу. Знаючи добре, що по всїх землях і по всїх краях світа з грішми можливо досягти всього, чого бажаєш, він, лагодючись до Криму, добре набив свій черес червінцями. По татарському Богун знав добре, як і всї прочі товариші Хмельницького, і се спріяло йому, щоб терти ся поміж мурзами і розпитувати ся про бранців, що були в осени захоплені по над Бугом.

В татарів мала ся де-яка реґістрація бранців, бо вони богатїли з того, що випускали бранців на волю за викуп, і Богун скоро довідав ся, що дївчина Міхнюківна — в Бахчисараї, але на всї його просьби сказати в кого вона є, йому відмовляли, що не знають, або направляли до Хамамбета мурзи, сей же останнїй навпрямки сказав Богунови, що про Міхнюківну нема чого й клопотатись, бо її долї можуть позаздріти всї жінки на світї і що її нї за які гроші викупити неможливо.

Сї таємні натяканя й підморгуваня по-

між мурзами всякий раз, коли Богун заводив розмову про Міхнюківну, уневнили козака в його тяжких гадках, що вона в гаремі самого хана Іслам-Гірея. Але Богун був не з тих людий, що спиняють ся перед перепонами.

Як що неможливо взяти за викуп, то доведеть ся викрасти!... — рішив завзятий козак, і в той самий вечер, коли закладала ся спілка з ханом, він пішов до найстаршого євнуха ханського гарему. В його думках склав ся такий замір, щоб за гроші добути в старшого євнуха дозвіл на побачене з Мариною і під час побаченя взяти її і вивезти з Криму.

Старший євнух жив в задньому дворі ханської палати. Коли Богун приступив до него, той саме порядкував з меншими євнухами, гримав на гаремних служниць, а найдужче на Астару.

— Як то ти навчаєш молоду базію? Доки вона буде дрочитись та баламутити добре серце найяснійшого нашого володаря? Великий хан гнїваєть ся на красуню, а з нас голови до долу котять ся!

— Не гнївай ся, вельможний ага! — покірливо відмовила циганка. — От вже Аллаг почув мої благаня і помнякшив серце Газізі. Вчора вона ласкаво розмовляла з нашим владарем і навіть рукою його милувала!

— Милувала рукою? — глузливо гримнув євнух. — Шкіру б я спустив з сеї красуні, а не панькав ся б з нею, як панькаєть ся

хан! Їй таке щастє: сам хан підвів на неї свої ясні очи, а запекла християнка ще мордуєть ся!

Тут саме увійшов в покої Богун і євнух раптом вирядив всїх геть, а гостя чемно привитав і посадив поруч себе на софу.

Богун зразу приступив ся до дїла, щоб не дати євнухови опамятатись і накрити його мокрим рядном.

— У тебе, ага, в ханському гаремі є дївчина з України, шляхтянка Марина Міхнюківна, що ваші татари захопили торік біля Бугу?

— Тс... — злякано зацикав на Богуна євнух і, вставши з софи, обдивив ся, чи не підслухує хто по за килимами, що висїли замість дверий.

— Від кого козак про те довідав ся?...

Богун зрозумів, що здогади його певні, що його мила дївчина тут, в ханському гаремі, і що вона вже не його, а ханова. Мов клїщами здавила йому серце дїйсність, і був момент, що він хотїв покинути все і вернутись на Україну, не побачившись з Мариною, але та легкодушність недовго панувала над душею завзятого козака.

— Нї, не покину без помочи беззаступну сироту, — рішив він у свойому серцї, — поки не почую від самої, що вона своєю волею живе з ханом!

Богун переміг себе, не допустив, щоб та мука, що була в него в серцї, відбила ся

на його виді, і неначе спокійно відповів:

— Я чув про те ще на Січи запорожській. Міхнюківна моя наречена, і я хотів би її викупити.

Євнух широко розплющив очи і підняв до гори свою сиву бороду. Він придивляв ся до Богуна, неначе хотів розпізнати, чи не зсунув ся той з глузду.

— З того часу, — почав він нарешті, — як світить сонце, кримські володарі не продали своїх жінок.

— Ну, а може б ти спитав?

— За єдине таке образливе питане хан зарубав би мене власноручно!

Щоб не гаяти часу, Богун отворив черес і висипав з одної його половини на софу купу червінців. Очи євнуха заграли хижацьким вогнем, а руки мимо волї зробили рух до блискучого золота, але він раптом схаменув ся і, щоб лекше перемогти спокусу, відвів очи на бік.

— Заховай гроші. Вони тут нї до чого, бо у хана їх без ліку.

— Нї, се не ханови! Сю купу я дам тобі за те, щоб менї позволив побачитись з Міхнюківною.

Євнух заметушив ся на софі, і очи його знову палахнули хижацьким вогнем, але згодом той вогонь погас і на виду татарина відбила ся журба.

— Сховай!... — сказав він, зітхнувши й захищаючи свої очи від золота рукавом хала-

ду. — Жаден чоловік не сміє підвести очи на жінку хана. За се євнухови смерть.

— А ти упорядкуй побачене так, щоб ніхто не довідав ся. От і все!

Спокуса була велика. Прибутки євнуха були не аби які і, коли Богун висипав ще купу червінців з другої половини чересу, татарин не мав сили далї змагати ся і пішов на згоду. Він знову встав, обдивив ся по за килимами і потепки почав говорити:

— Не за ради гроший, а за ради доброї згоди поміж татарами й козаками і співчуваючи тобі, я вчиню по твоєму бажаню. Завтра, як смеркне і хан піде уже до якоїсь жінки на відпочинок, а весь ханський двір пірне в темряві ночи й спокою, я вишлю Міхнюківну з служницею до узгіря, де від скель та рясних тополь найгустійше сідає сумерк, і там ти кілька хвилин побудеш з нею.

Богун подякував євнухови, сказав, що вірить його словам, і пішов лагодитись до скінченя своєї справи.

IV.

Ранком другого дня Богун купив для Марини найпрудчійшого на весь Бахчисарай коня. Се здивувало Хмельницького і він, пригадуючи, як увесь час Богун сновигав поміж мурзами, стурбував ся і почав стежити за ним.

Надійшов вечер. Сонце заграло своїм о-

останнім червоним промінем на золотих шпилях високих мінаретів, палахнуло на півмісяцях, що з погорда красували ся на тих шпилях під блакитним небом, поцілувало в останнє верхи білих скель Бахчисарайського узгіря і сховало ся за горою. Не чути вже стало на Бахчисарайському базарі вигуків, замовкли голоси й вулицями, затихло жалісне скрипіне немазаних татарських гарб і татари, як сонливі курки, розійшли ся по своїх хатах. Ніхто не палив світла, бо весняний день був довгий і час було спати. Житє столиці Кримських ханів завмирало, ніч набувала сили, ставала на своє царство і становила Бахчисарайське межгіре все густійшою й густійшою темрявою.

Прочовгали по спорожнілим горницям ханського палацу мягкі панчохи хана, і він, загорнений в легкий, саєтовий халат, перейшов через довгі сіни до гарему, і там, стомлений турботами довгого дня, віддав ся спокійному сну в покоях одної з жінок. Поснули й всї нещасні красунї невільницї, визбирані за для ханської втїхи з усїсї землї... Не спала ще тільки одна невільниця... Не спала дївчина Марина, квітка української землї.

Марина знала, що після її розмови з ханом, він згодив ся на спілку з козаками, і серце її, налите радісною надією на визволене з неволї рідної країни, напружено тремтїло і не скоряло ся владї ночі.

Несподївано тишу її покою порушила

Астара, піднявши на дверях килим.

— Одягай ся, Газізю! — сказала вона пошепки. —Ми мусимо йти зараз до узгіря на край міста.

На здивовані розпитуваня Марини про те, що туди йти, Астара відмовляла ся несвідомістю і тільки просила дівчину одягати ся як найскорше, і йти, як найтихше.

— Може мені там щось лихе заподіють? — злакано питала Марина.

— Ні, після останньої твоєї розмови з ханом, тобі нема чого сподівати ся якогось лиха.

Марина вся тремтіла з схвильованя, але якесь невідоме почутє манило її туди, в темряву ночі, на вільне, вогке повітрє, під срібний промінь блескучих зірок. Вона хутко вбрала ся, і циганка повела її за руку з покою в сіни, а з сіний до двору.

На дверах стояв старший євнух і подав вартовому гасло, щоб випустити жінок.

Марина вийшла з Астарою в двір. Пахощі квіток і тополь солодким питвом лили ся в істоту дівчини, а безліч давно забутих зірок, милуючи лоскотало її по виду своїм срібним промінєм. На дворі, під тополями, була тиша і тільки краплї води, спадаючи одна по другій з водограїв, ледве чутним плесканєм порушали ту тишу.

Біля брами, що виводила на майдан, Марина знову побачила вартового, але він по гаслови євнуха вдав з себе сплячого, і євнух

сам випустив жінок за браму.

Мов легкі тіни бігли мертвими вулицями Марина й Астара, обуті в мягкі панчохи. Вони не порушали тиші, так що навіть біля їх ніг цвіркуни не залишали своїх пісень. Що далї вулицею, хати рідшали, а скелї узгіря підсували ся все близше й вищали, і за невеликий час жінки були в самому узгірю, під тіню тополїв та скель.

Марина чула, як стукотїло її серце, предчуваючи, що зараз повинно статись щось таємне й страшне. А ось якась темна постать людини виникла з поза скелї.

— Марино! Се я — твій Іван...

Марина пізнала голос свого милого і так скрикнула з несподіванки, що Астара поспішила ся затулити їй рота.

— Ти? Мій милий тут, в Криму?

— Я по тебе прибув, моя голубонько! — говорив козак, беручи дівчину з рук циганки і пригортаючи її до себе. — Тікаймо на Україну! В мене вже й конї стоять на поготові.

Пекольна мука стиснула серце молодої дівчини, Кілька хвилин вона стояла мовчки, припавши до плеча милого, і тільки стан її, що бив ся й тріпотів в обіймах козака, виявляв, що вона не вмерла. Нарештї з грудий дівчини вибило ся розпачливе ридане і вона почала відхиляти ся від козака.

— Не можу я вже бути твоєю, Іване... — надсилу вимовила Марина, — не можу! Я вже зрікла ся своєї долї!

Немов кригу вкинули ті слова Богунови в серце і якимсь невідомим йому самому голосом він спитав:

— Ти стала жінкою хана?

— Не стала ще... але подала слово стати, як що хан допоможе вам визволити Україну з під ляцької кормиги.

— Як? Такою ціною заклала ся наша спілка? — скрикнув Богун. — Хвала тобі, Мариночко, за любов до своєї неньки — України, але бісурман не смів вимагати від тебе такої офіри. Ти вільна порушити умову, бо вона не вільна, а примусова!

— Ні, я сама надумала й заклала ту умову, і хоч як мені тяжко зрікти ся тебе, мій любий, мій бажаний, але я не зламаю свого слова, і доки хан буде оборонцем і заступником України, я буду йому вірною дружиною. Як що ж зрадить він козакам...

Марина недоказала і, припавши до козака, почала його милувати й голубити.

— Прощай, мій Іване!... Прощай, соколе мій! Спасибі, що відшукав мене сиротину, але не судило ся нам з тобою щастя-долі мати.

— Ні, голубко моя нещасна, я не можу віддати тебе бісурманови на поталу. Не дам загинути такій перлині дорогій. Я примусом візьму тебе і повезу на Україну!

— Ні, я не можу! я не піду! — відповіла Марина вже рішучо і відкинула ся від козака.

— А я візьму! — скрикнув Богун і вхопив дівчину на руки.

— Схамени ся, божевільний! — почув ся з-за скелї голос, і могутня рука Хмельницького вхопила Богуна за плече.

— Я чув все, — сказав далї Хмельницький, — бо стежив за тобою. Чи ти ж помірковав про те, що вчинив би хан, коли б його нові спільники вкрали в него жінку?

Руки в Богуна розняли ся, і Марина стала на землю.

— Замість помочи й спілки хан пішов би на нас війною разом з Поляками і зруйнував би Україну до-щенту.

— Нема за що мститись ханови, — відповів Богун. — Я не грабую його добра, а хочу тільки вернути своє добро: свою наречену, що він в мене пограбував!

— Хоч може й твоя правда... — сказав Хмельницький, — але обміркуй же те, що я дав ханови в заставу все, що менї пишило ся дорогого на світї. Я лишаю в Бахчисараї свого сина, надію свою — Тимоша... Ти хочеш згубити не тільки його й нас усїх, але й те, що я уладнав — спілку мою з ханом. Ти хочеш роздратувати хана і на віки лишити Україну в неволї!

Богун зблїд на виду. Бажанє щастя разом з надією на нього геть відлинуло від козака, і холодний розум взяв перемогу над пориванєм серця.

— Борони, Боже, мене від того! — ска-

зав він. Перша мета мого житя — се боротьба за волю України. Моя кохана вже поклала своє серце на жертвенник рідної країни, так нехай же й моє розкаяне серце ляже поруч з її серцем. Прощай Марино!.. Умремо для себе й для свого щастя, а житимемо тільки для боротьби за волю України та за щастє рідного народу.

— Прощай, соколе мій! — знову припавши до милого, ридала Марина. — Прощай на віки! Краю нашому рідному вклони ся низенько, коли будеш біля вільного Бугу! Радій там радістю вільних земляків, коли визволиш їх... І тоді мене згадай!...

Дівчина, не тямлючи себе, цілувала козака в уста, в чоло і в очи, аж поки зомлїла впала до рук старої циганки.

Через півгодини дві тїни в легких запинальах нечутно наближали ся до ханського палацу тими самими вулицями й стежками і по під тими самими тополями, що простягли ся до узгіря. Тільки тепер не радісною таємницею була налита душа Марини... Її оповила темна нудьга. Тепер не бігла вона, як тоді, квава й міцна своєю рішучістю віддати себе за щастє рідної України; тепер її знесилену ледви вела під руку вірна подруга її неволї, циганка Астара...

А до другого краю Бахчисараю твердими кроками відходили тїни двох дужих козаків, що поклялися віддати своє житє за щастє та волю України.

Другого дня, вважаючи на горе Марини, Астара почала заспокоювати її й розважати.

—Не тужи, доню! — говорила вона, милуючи дівчину. — Не вдавай свого серденька в роспуку. Долї своєї не переробиш, а як що хочеш знати, яка вона буде, я тобі поворожу.

Марина байдужо простягнула їй руку, і Астара почала уважливо ту руку розглядати Через небогато часу очи циганки заграли таємним огнем і, неначе прозираючи прийдешнє, вона почала:

— Скорботне буде, голубко моя, твоє житє. Ти будеш першою, найбільше улюбленою дружиною хана і влада твоя над ним буде велика... Всї жінки по всьому Криму будуть заздріти твоєму щастю, але ти не будеш щасливою і прийматимеш серцем муки, бо нїколи не покохаєш хана. Хан помре не своєю смертю... і неначе ти до того будеш причетна...

— Я не злодійка! — сказала ображена Марина. — Скорше я собі збавлю віку, а нїж комусь иншому.

Що далї, пророковане Астари все дужче зацікавлювало дївчину і, забувши своє горе, вона вже з напруженєм чекала, що циганка говоритиме далї.

— Твоєму милому буде загрожувати на війнї велика небезпека, а як що тільки його не вбють, то ти ще його побачиш і ви навіть поєднаєтесь...

Хоч Марина й не дуже вірила тому, щоб людина мала силу зазирати в будуччину, але слова циганки, мимо її волї, запалили в її серцї надію на те, що колись може прийти инше, бажане житє.

— Зроби, Астарочко, так, щоб мого Івана не брала нї куля, нї шабля, нї инша зброя! — говорила дївчина, припадаючи до циганки. — Адже ти зможеш се зробити. Як що ти любиш мене, Астарочко, то замов мого Івана!

— Як його замовити без його волї? Хиба от що: відріж свого волося. Я те волосє замовлю, як сама знаю, і передам твойому козакови. Як що він не забуде тебе і иншої не покохає, то носитиме те волосє на свойому тїлї, а поки носитиме на собі — не візьме його анї куля, анї шабля, анї инша ворожа зброя.

Марина відрізала пасмо свого волося, і Астара понесла те волосє з покоїв, щоб нїхто не побачив, як вона буде те волосє замовляти.

Ще через день після того, коли Богун сидїв в своїй хатї сумний та замислений, до нього увійшла Астара.

— Може ти не пізнав мене, славний козаче?... Я та сама, що зо мною до тебе виходила твоя наречена. Ось вона передала тобі на спомин про себе своє волосє.

Богун узяв до рук пасмо мягкого пахучого, чорно-золотого волося любої дївчини. Сльоза набігла на око завзятого козака і, щоб не побачила тої сльози стороння людина, Бо-

гун повернув ся набік і похапцем почав витягати з череса червінці.

— Спасибі тобі, невідома жінко... — сказав він, опанувавши собою. — Звеселила ти моє серце. Перекажи моїй дівчині, що поки житя мого, носитиму я її волосє на грудях біля серця. Отеї червінці ти візьми собі за те, що любиш беззаступну сирітку та вірно їй служиш.

Астара вклонившись узяла гроші і хотіла йти, але Богун спинив її і, знявши з своєї руки перстень, додав:

— Віддай сей перстень моїй нареченій на спомин про мене!

Астара заховала червінці й перстень і, вклонившись Богунови, вийшла з хати.

Через тиждень хан з честію випрядив Хмельницького й його товаришів з Бахчисараю, обділивши їх коштовними подарунками. Витали козаків на прощанє по братерськи й мурзи татарські, нахваляючись незабаром зійти ся й стояти поруч в бойовищах.

Гулко вдарили копитами козацькі коні камянуватий Бахчисарайський шлях і вихором понесли козаків від Бахчисарайської брами на північ. Блакитні гори, що стіною піднимали ся Бахчисараєм на півдні, почали присїдати і неначе поринали в землю, а зелені узгіря, все густійше сповивали ся млою.

Через невеликий час козаки знова б[illegible] в степу і, поринаючи глибоко в травах, посували ся по ньому, немов дрібні комашки, але

тепер тих комашок було не сім, а шість, бо Тимош лишив ся в Бахчисараї.

Справа визволеня України заклала ся і заклала ся добре, як і бажало ся, але боляче ті закладини відбили ся в серці Богуна, бо на віки відлучили його від власного житя.

V.

На Україні повстали великі й славні події.

Як тільки Хмельницький прибув з Криму до Січи, його зараз вибрано гетьманом козацького війська. Побіч славних товаришів, що були в Криму з Хмельницьким, тепер до него прилучило ся чимало січового лицарства, що вже вславило ся своєю запеклою вдачою під час повстань Павлюка та Остряниці.

Поки Хмельницький впорядкував військо до походу, сотні старих та покалічених запорожців пішли з Січи на Україну, з кобзами й бандурами, а як хто, то й так убравшись старцем, щоб, переходячи від села до села, з міста до міста, розповісти людям про те, що прийшов час всім взяти ся до зброї і. ставши одностайно за свої права, впратуватись з під ляцької кормиги.

Не марнуючи часу, гетьман з кількома тисячами запорожців рушив назустріч польському війську, що під проводом сина коронного гетьмана Потоцького прямувало степа-

ми на Запороже. Становище Хмельницького було дуже небезпечне: з правої руки в него лишала ся над Дніпром міцна польська фортеца Кодак, до якої Дніпром з Черкас плив байдаками Барабаш, атаман реєстрових українських козаків, тих козаків, що корили ся Полякам і тягли їхню руку, а назустріч йому сунув з військом Потоцький. Доводило ся поділити і без того невеликі сили запорожців і, посуваючись до Жовтих Вод, забезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись з полковниками, гетьман вирядив Богуна й Нечая з тисячою козаків добути Кодак, Джеджалієви та Ганжі доручив перестріти реєстрових козаків на Дніпрі і, недопустивши їх до Кодака, умовити передатись на бік своїх братів; сам же гетьман з Перебийносом, Небабою й Чернотою попрямував Диким полем навперейми Потоцькому до Жовтих вод.

Нечисленні були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любовію до рідного краю і не страхали ся вони йти на сильнійшого і красше узброєного ворога.

Богун, що вславив ся на Запорожу жвавостію й веселостію, тепер, повернувшись з Криму, став задумний і обережний. Він уникав козацької гульні, і ніхто тепер не бачив на його устах усмішки, і навіть веселий гультай, побратим Івана, Данило Нечай, не мав сили його розважити. Всї думки Богуна, те-

пер наведені були на те, як би лїпше послужити справі визволеня України, і ті думки й гадки він ховав в собі. Ось і тепер, наближаючись до Кодака, він вже надумав як його добути, але не похвалив ся тим навіть Нечаєви.

Добути Кодак, немаючи гармат, неможливо було не то що з тисячою, але й з десятьма тисячами козаків. Богун добре знав, що після того, як Кодак був зруйнований гетьманом Сулимою, Конецьпольський його оновив і ще дужче зміцнив, через те він намислив добути сю фортецу хитрощами. Щоб Поляки не довідали ся про козаків, Богун наблизив ся до Кодака в ночи в глибокому байраку і аж діждавши півночи, підняв козаків з байрака і потайно наблизив ся до фортеци. За півгонів до Кодацьких окопів він спинив козаків і звернув ся до Нечая:

— Поклади, брате мій, козаків на землю тай нехай лежать, аж поки почуєш від замкової брами постріл, а як почуєш постріл, то чим скорше поспішай ся до брами мене ратувати, бо як не поспієш, то загину.

Після того Богун взяв Бурляя, Довбню, Влучака, та ще дванайцять охочих запорожців, одяг їх в убранє реєстрових козаків, а сам убрав ся хорунжим польського війська і пішов з тим товариством по над байраком аж до Дніпрових скель.

Ніч була хоч і зоряна, але темна. Під ногами козаків, ховаючись в темній безодні, шумів і стогнав Кодацький поріг великої рі-

чки. Низше й висше порога пелена широкого Дніпра визначала ся блеском зірок, що грали на тихій воді своїм промінєм, смуга ж самого порога була темна, як роззявлена паща примари.

Від височезних побережних скель Богун повернув до Кодацьких окопів, що починали ся зразу над кручою Дніпра і, розмовляючи з товаришами навмисне голосно по польському, отверто пішов до північної брами замку, де поблизу лежав в залозї Нечай з козаками.

Тільки що козаки почали наближати ся до брами, як з башти на них нагукав вартовий. Богун знав, що в Кодаку сподіють ся полковника Кречовського та атамана Барабаша, і сміло відповів по польськи:

— Я хорунжий Беньовський, посланець полковника Кречовського, з реєстровими козаками.

— А де ж сам полковник? — спитав вартовий.

— Прибуде за дві години, разом з Барабашем та пістьома тисячами війська. Відчиняй браму — менї треба перестеречи вашого полковника, щоб привитав гостий!

Не сподіваючись нічого лихого, вартовий відсунув в брамі засув і трохи відхилив її. Але не вспів він глянути в очи Богунови, як впав від його пострілу, а козаки, надавивши на браму дужими плечима, зовсїм її відчинили.

Біля брами збив ся галас, счинила ся колотнеча. Вартові на постріл бігли з усїх боків і намагали ся знову зачинити браму, але Богун з товаришами грудями її заступали і рубали ворогів шаблями. Над головою Богуна вже не раз блищали ворожі шаблї, та він вибивав їх з рук ворогів. Хтось випалив в нього з мушкету, але куля влучила саме в ремінний черес і відскочила від червінців, що були в чересї. На останку він трохи не загинув був від ворожого списа, та на поміч йому підскочив Довбня і перебив ворожого списа своїм келепом.

Ворогів що хвилини більшало і козаки знесилювали ся; на щастє скоро почуло ся тупотїнє тисячі ніг, і до брами, мов степовий вихор, надбіг Нечай з товариством. За кілька хвилин, бурхливою весняною потокою затопило козацтво Кодак, заливши його ворожою кровю.

Так була добута ся необорима фортеца, не зробивши жадного постріла з своїх великих гармат, і через кілька днів Богун вже догнав Гетьмана на Саксаганї.

Ганжі та Джеджалію пощастило ще дужче. Біля Камяного затону вони перестріли полковника Кречовського, що колись приятелював з Хмельницьким. Той плив байдаками з півсотнею реєстрових козаків окремо від Барабаша, і Ганжа легко умовив його козаків стати за свою віру та за волю України і приєднатись до Хмельницького.

На другий день, коли прибув до Камяного Затону Барабаш з усіма реєстровими козаками і став на ніч табором на березі, Ганжа почав збирати козаків купами і вмовляв всіх згадати про кривду польську і про муки єдиної козацької неньки — України, тай допомогти Хмельницькому визволити рідний край.

Розмова завзятого запорожця робила на слухачів великий вплив, і козаки почали хвилюватись, вагаючись, на який бік стати. Сумлінє тягло їх, щоб приєднати ся до своїх братів, але жах того катованя, якому були свідками на своїх товаришах за попередні повстаня, ще тримав богатьох в своїх пазурах. Щоб прискорити справу, Джеджалій взяв свій довгий спис і пішов до Дніпра, де в байдаці вже ляг спати Барабаш.

— Де зрадник, що продав козацьку волю ляхам за панські ласощі? — гукнув Джеджалій. — Де панський прибічник, що переховував і таїв від нас королївські привілеї? Бийте, пани-брати, ляхів, і недоляшків, ворогів України!

Барабаш прокинув ся, а на нього вже був направлений острий спис Джеджалія.

— Моли ся Богу, зрадливий перевертень, бо прийшов твій останній час!

З тим Джеджалій проштрикнув Барабаша своїм списом і, піднявши в гору, вкинув в бурхливі хвилї Дніпра.

Побачивши, що Барабаш загинув, реє-

строві козаки надалї вже не вагали ся, а почали кидати в ріку всїх Поляків та українських перевертнїв, що були за старших над реєстровиками.

Пятого квітня 1648 року, ще до схід сонця, молодий Потоцький почав виводити своє військо з табору і становити його до бою. Блискуче й пишне було польське військо. Увесь беріг невеличкої річки Жовті Води і степ над нею вкрили ся вершниками. Кілька полків тих вершників було в блискучих панцирах та мідяних шеломах; другі були з звірячими шкурами через плече; треті — в блакитних, золотом гафтованих кунтушах з блискучими китицями по над плечима; ще инші були вбрані великими пірями. Були тут і улани, й драґуни, і жовнїрі, й нїмецькі рейтари. Більше десятка тут було влавних полків з кількома десятками гармат... А по над всїм тим військом, немов квітки по полю, маяли на довгих списах ріжноколїрові прапори.

Почало вставати з за безкрайого зеленого степу червоне сонце і заграло своїм рожевим промінєм на тому пишному війську і на його виострений, загартованій зброї.

— Не втечуть тепер від нас хлопи! — говорив задоволено Потоцький своїм прибічникам. — Хоч і не варто б об них поганити зброю — канчуками годило ся б розігнати сю наволоч — але кляті зберуть ся знову в

другому місці, так лїпше вже вибємо се биддо відразу!

Тим часом в козацькому таборі військо стояло великим колом, а посеред нього, оточений полковниками, красував ся на конї, з булавою в руцї Гетьман Богдан Хмельницький, а над ним маяла біла хоругва війська запорожського.

Не що давно став гетьманом Богдан Хмельницький, але міцно, сміливо й твердо держав він в руцї булаву, і всї, хто бачив в сю хвилину його постать, розуміли, що з рук Гет:мана не випаде булава додолу.

Ось він підняв булаву в гору, щоб козаки потїшили ся, і почав промовляти:

— Брати мої рідні... Лицарі — молодцї! Нехай буде відомо всїм, що не за ради слави й здобичі взяли ся ми за шаблї, а обороняючи житє й волю свою та дїтий і жінок наших. По всїх землях люди обороняють житє й волю свою; навіть тварюка нерозумна — і та робить се саме! Годї вже нам бути невільниками в своїй власній хатї! За те, що ми проливали свою кров, захищаючи від ворогів Польщу, ляхи відібрали від нас і землю, й волю, і віру, і навіть честь! Чи не вас звуть вони проклятими хлопами й биддлом? Чи не вони замордували гетьманів наших Сулиму, Наливайка, Павлюка й Остряницю? Серденні страдники, що сконали від рук катів, простягають до вас з того світа свої руки, благаючи пімститись за їхню кров

і за неньку нашу Україну. Невже ж не станемо ми як один за волю України?

Застогнала земля й зашуміло повітрє від вигуків кількох тисяч козаків:

— За волю! За віру! За неньку Україну

Голосно розійшла ся луна по над Жовтими Водами і відгукнула ся аж в Княжих Байраках, що зеленіли своїми рясними дубами позаду польського табору. А в тих байраках саме під той час Перебийніс з своєю ватагою козаків перекопував шляхи, рубав засіки та копав вовчі ями, щоб не дати ворогам України утекти і уникнути козацької пімсти.

Разом з реєстровими козаками в Хмельницького стало тілько війська, кілько і в Потоцького, але під рукою Хмельницького в залозї був ще Туган Бей з чотирма тисячами татарів. З другого боку, Поляки були узброєні краще за козаків та татарів і мали богато гармат, тоді як в Хмельницького було всього одинайцять поганеньких гармат з запорожської Січи, і ніхто б не вгадав зараз, хто буде переможцем.

Після промови Гетьмана засурмили в сурми і в козацькому таборі. По тому гаслови мов маків цвіт, висипали до річки в червоних жупанах запорожські вершники. Слідом тягли ся піші реєстровики, а обабіч йшла запорожська сірома: лугарі та голоколінчики в білих сорочках та в яких припало

питанах, а як хто, так і без нічого, тільки піднерезаний рядниною, з списом або з косою в руках.

Ріжноманітне і кепсько узброєне було військо Хмельницького, але могутнє духом і завзято бажанєм віддати житє за волю рідної країни.

Праве крило козацького війська повів Джеджалій, лівим кермував Богун, а серединою сам Гетьман.

Тільки що вибухнули з польского боку гармати, як запорожці, мов вихор степовий, перехопили ся за річку і вдарили на блескучих, гонористих ворогів. Заблищали списи, забрязчали шаблї, затріскотіли рушниці, засвистіли кулї, збив ся нелюдський галас, стогін і проклони, і зелена степова трава почервоніла від крови.

Становище Богунового крила було тяжке, бо під його рукою було найбільше піної голоти, незвикної до бою: з лядського ж боку на нього налягала велика сила драґонів з двайцятьма гарматами. Борці за волю падали з своїми косами розірвані на двоє великими бомбами, скорше, ніж наближали ся до ворога. Про те вони дійшли таки до нього і счепили ся в смертельній січи. До галасу і проклонів Богун почув поміж драґонами українську мову і догадав ся, що всї драґони були набрані поляками з Українців і що він розливає братню кров. — Брати мої! — почав Богун гукати до драґонів. —

Чи не одна ж нас ненька породила? За що ж проливаєте кров братів своїх православних?

Засмутили ся драґуни.

— Адже ми братів своїх вбиваємо! великий гріх приймаємо на душу, і не буде нам на тім світї помилуваня!

Один по одному драґони почали передавати ся на бік козаків, а далї всїм полком вибігли на бік в степ і з усїма гарматами приєднали ся до Богуна. Митю той повернув драґонські гармати на Поляків і почав бити їх зблизька. Замішало ся все праве крило польського війська і почало тїкати до окопів та до табору. Побачивши перемогу Богуна. Гетьман дужче надавив з січовиками на середину польського війська і через небогато часу все пишне й блискуче вороже військо кинуло ся тїкати до своїх окопів.

Надійшов вечер і припинив те кріваве боєвище. За ніч козацтво відпочило, поперевязувало, як хто знав, один другому рани, поховало братів, що поклали голови за волю батьківщини, і як тільки зійшло сонце, кинуло ся на окопи, що оточали польський табор. Богун знову повів ліве крило. Йому доводило ся штурмувати радуту і через те він взяв з собою тільки піше військо, вершників же післав обходити ворожий стан степом. Всї, хто мав погану зброю, мусїли покинути її, а рубати чагарники та закидати вязками хмизу рівчики поперед окопами.

— Пани-брати, славні мелодиї! — гу-

кав Богун. — Повчили ми вчора ляхів, повчимо й сьогодня! Бачите, вони вже мов крети в землю позаривали ся. Нумо їх добувати! — Щільною лавою кинули ся козаки до окопів, у рівчак полетіли оберемки чагарнику і, як хвиля морська набігає й заливає побережні скелї, так козаки затопили своєю ріжноманїтною лавою рівчаки і вихопили ся на верх окопів.

— Або слави добудемо, або дома не будемо! — гукав Богун, ставши на версї окопу разом з Довбнею.

Вибігли й Поляки назустріч козакам, і почала ся шалена січа. Вороги били ся шаблями й списами, стріляли з пістолїв, а витративши набої й поламавши зброю, збивали ся грудьми й котили ся з валу в рівчаки в смертельній боротьбі.

— Отсе вам за вашу пиху! За те, що не хотїли з нами як з братами жити! — гукав Богун, накладаючи своєю довгою шаблею купи ворожого трупу.

— Отсе вам за те, що вам жиди збойцї любіші були, ніж козаки молодцї! — додавав Довбня і, як довбнею, гатив Поляків по головах своїм зелїзним келепом.

З пів години тягла ся ся пекольна боротьба, але хвилина по хвилинї ворожа сила зменшувала ся і нарештї всї польські недобитки кинули ся тїкати, маючи ще надію зратувати ся в таборі. Але марна була та

надія: втікачів переймали вершники і в пень рубали.

— Хвала Господеви!... Слава козакам! — гукав Богун, махаючи своїх прапором на вересї окопу... І все круг окопу загуло вигуками радости.

Увесь сей день били ся козаки з ворогами, як роздратовані леви, аж поки великий дощ припинив се нелюдське боєвище. Козаки опанували всїма повними ворожого трупу окопами, і Поляки, збившись в одну купу, отечили ся возами в свойому таборі.

На другий день ранком Потоцький підняв свій табор і почав відходити з усїм військом назад, маючи надію здибатись з військом свого батька, що повинно було йти йому на поміч з Корсуня. Хмельницький зрадів тому, що вороги йшли в пастку, бо саме на шляху Полякам були Княжі Байраки з ямами, засїками, рівчаками, козаками Перебийноса та ордою Тугай Бея. Він радів тому, що не пролєть ся більше дорогої козацької крови, бо в княжих Байраках Поляків можна було побрати голими руками. Він тепер тільки слїдив за ворогом, обгортаючи його з трьох боків і не даючи й на хвилину спинитись.

Через якийсь час польське військо увійшло в байраки і потрафило на засїки й рівчаки. Полки Потоцького заміпали ся, почали давити один другого і скоро пішли в роспоропку, хто швидше. Саме тут на них

вдарили відразу: Перебийніс спереду, Туган-Бей збоку, а Хмельницький, як Божа кара, давив з заду. Почавсь пекольний бенкет смерти... Куди Поляки не кидали ся, нігде не було їм ратунку... Богато, богато польських жінок стали в сей день вдовами і богато дітий польських посиротіло... Сам Потоцький, порубаний козацькими шаблями, упав, залившись кровію, і розлучив ся з своїм молодим житєм. Решта недобитих Поляків просила про милосердя, і Гетьман почав спиняти роздратоване військо, щоб припинити різанину.

Не більше, як тисяча Поляків, достала ся в бранці, все ж останнє польське військо, більше, як десять тисяч добрих вояків, за три дні Жовтоводського бойовища лягло трупом від козацької зброї. Поміж бранцями були й Українці, що служили в польськім війську, і між иншими й Виговський, що згодом став Хмельницькому за вірного дорадника й військового писаря.

VI.

Звістка про Жовтоводське бойовище і славну перемогу козаків над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні, а слідом за звісткою вставали й хвилї народнього українського повстаня. Не минуло з того часу й місяця, а Україна, розхвильована мов бурхливе море, зривала й збивала з себе все

чуже, що за кілька віків уняло ся в її тіло і сеало її кров. По всій країні від Путівля до Карпатів і від Жовтих Вод до Припеті, по всіх містах, по всіх селах і навіть хуторах було єдине гасло: „до зброї за волю!"

Цілими річками текли люди до прапора Хмельницького, знущуючи на шляху все польське і все жидівське. Палали вогнем панські будинки, падали зруйновані замки й сліду не лишало ся від жидівських шинків та крамниць. Все, що не було щиро українське, кинуло ся тікати. Тікали польські вельможі, тікали й звичайні пани, тікали й українські підпанки — недоляпки, що вже зкатоличили ся, тікали слідом і жиди орендарі. Та не всім пощастило ся добитись до Стирю річки... Цілими тисячами гинули вони від пімсти покривдженого ними народу і по своїх будинках та замчищах, і по довгих, несходимих шляхах України.

Всї, що лишили ся ще на Україні, хоругви польського війська поховали ся по міцних городах, і тільки Ярема Вишневецький, забувши славу свого стародавнього українського роду, бив ся проти козаків і, перекинувшись з кількома тисячами поляків з лївобережної України, крутив ся по Поділю й Волині, вирізуючи своїх неузброєних кріпаків, що не хотіли тепер йому корити ся. Але за ним ганяв ся його лютий ворог Перебийніс з великим загоном повстанців, не даючи йому й дихнути на одному місці.

Козацьких загонів по Україні ходило кілька десяток, винищуючи дрібні хоругви поляків, а коли було потрібно, Хмельницький збирав всї загони до купи і наступав на головне польське військо.

Вже гетьман взяв велику перемогу над поляками під Корсунем і післав в подарунок ханови Ісламу Гірею бранців своїх, польських гетьманів: коронного — старого Потоцького і польного — Калиновського. Після того під Пилявою він, мов отару овець, розігнав велике польське військо, що король вислав проти нього з Варшави. Далї перейшов Хмельницький в Галичину, погостював у Львові, дійшов з відтам до річки Висли і наближав ся до Варшави та вже тут обібраня поляками на королївство Яна Казимира, що за нього подав свій голос і гетьман, припинило бурхливий натиск козаків, і Хмельницький повернув з своїм військом на південь. Йдучи шляхом на Україну. Гетьман вирядив більшість козаків і поспільство по домівках, а сам з кількома полками пішов до Київа.

Україна фактично стала [illegible]ною, і на всїм величезнім просторі її не [illegible]ло жадного поляка. Знищена була й унїя, що її так ненавиділи люди. Всї маєтки й добро панське перейшли до козаків та селян. У всїх стало богато землї й худоби, а в тих, хто ходив в походи, опріч того зявили ся дорогі польські убраня, коштовна зброя, золоті й срібні річи й чимало гроший.

На горе ся воля царювала недовго, бо пани не схотїли зрікти ся своїх маєтків і своїх кріпаків, а польський сойм не схотїв стати з козаками до згоди і примусив короля оголосити посполїте рушенє, себ то, щоб всякий поляк став до зброї і йшов бити ся з козаками та ратувати честь і долю Польщі.

Довідавшись, що на Україну знову піднимаєть ся велика польська сила, Хмельницький по веснї 1649 року знов почав збирати козаків і післав до хана просити щоб той ішов до нього на поміч з усією ордою як найскорше, щоб напосїсти на короля, поки той ще не вспів зібрати війська.

У всїх сих подіях Іван Богун брав видатну участь і вславив ся як своєю відвагою й хистом, так і своїм таланом та щастєм в боєвищах. Побратавшись з завзятим Нечаєм, Богун здебільшого ходив в бойовища разом з ним, маючи до того поруч себе вірних прибічників Довбню та Влучака.

Після всякої перемоги над ворогами, козаки по звичаю гуляли з музиками, пили й танцювали. В тій гульнї над усїма брав гору Нечай, що гуляв невгаваючись по кільки день; Богунови ж ті днї були найбільше прикрі, навіть огидні, бо він лишав ся тодї самітним. Йому не шло ся й не гуляло ся, а душу йому сповивала чорна туга. Він знав, що всяка нова перемога козаків над ворогами все далї відрізняла його від Марини і все дуще єднала дївчину з Ісламом Гіреєм,

і серце козака тим гірше боліло, що як виявило ся під час війни, поміч від Татарів була козакам цілком не потрібна, та вони її досі й не мали, бо Татари всякий раз кидали ся до бою тільки тоді, коли Поляки вже тікали.

Часом лишившись в хвилини сердечної нудьги самітним в наметї серед походу, або в покоях нашів зруйнованого польського замку, Богун розстібав сорочку, витягав з під серця капшучок з волосєм своєї нареченої, виймав те мнягко, ніжне волосє і капшучка, торкав ся до нього рукаю і йому здавало ся, що він милує не мертве волосє, а саму свою наречену, як ангел правдиву й як Божий світ хорошу.

Одного разу, підчас гульнї Нечай згадав про свого побратима і прийшов, щоб його розважити.

— Чому не пєш, Іване, з нами? Чому не гуляєш? Невже ти не радий з того, що ми визволити Україну? Адже тепер не тільки козаки, але й весь люд наш став вільним та заможним?

— Де я не радий! Щасливий з того... а тільки не пєть ся менї й не гуляєть ся...—

— Скажи ж, що в тебе на серцї? —

— Не так тая воля добуваєть ся, як годило ся б. Нема на що нам братати ся з відвічними ворогами нашими бісурменами. Вони тільки хлїб наш споживають та нашими руками собі здобич добувають. Не треба нам

нічією помочі. Хто хоче бути вільним, той сам повинен собі волю здобути.

— А ти гадаєш, що мені бісурмани любі? Та я охоче рубав би їх власною рукою. Що не так Гетьман робить, то не так! — говорив Нечай. — От тепер чогось послухав короля й не добув Варшави. Хиба то наш король, щоб його слухати? У нас тепер своє королівство..., а не королівство то гетьманство. Україна, — от і все! Повинні робити, що маємо за краще для свого народу, а не те, що бажано панам та королеви.

— Я сперечав ся з Гетьманом... — говорив Богун. — Я застерігав його, що треба добути Варшаву і примусити короля зречи ся України на завше, але Гетьман зауважив мені, що на його думку Україна не зможе вдержати своєї волї, бо оточена ворогами, та що король згодить ся на те, щоб Україна була вільною спільницею Польщі.

— Знайшов дурнів! Тоб то пани зречуть ся своїх маєтків? Не буде того, поки не вигубимо їх всїх до одного.

— Теж саме й я кажу! — зрадів Богун. — Кінчай скорше свою гульню та рушаймо на Поділє: по над Днїстром ще чимало панів переховуєть ся по замчищах.

Так Богун ховав ся з своїм коханєм, що не був щирим навіть з побратимом, і свою нудьгу звернув на військові справи.

VII.

— Ну, що сьогодня чула, Астарочко? — питала одного ранку Марина свою вірну служницю. — Чи нема якої-небудь новини?

Астара засміяла ся.

— Фатима полаяла ся з Ребілою. За те посварили ся...

— Ой ні, ні! — перебила Марина. — Не про гаремні новини я питаю — мені вадить їх слухати. Ти скажи, чи нема яких звісток з України.

— Про те, що Хмельницький прислав ханови богато Полякі[illegible] бранців, я тобі вже говорила, а от сьогод[illegible] справді велика новина: сам хан збираєть ся йти на війну.

Дівчина почала хвилювати ся.

— Так, тепер скоро повинно те стати... Україна буде вільною, а я... я буду жінкою хана.

— Так воно повинно бути, моя дитино! Козаки разом з татарами вже й так перемогли Поляків, а як ще прийде сам хан з ордою, то певно вони вже зовсім знищуть Польщу.

Глибока мука відбила ся у очах дівчини і вона кілька хвилин мовчала, далі-ж потиишивши голос, соромливо звернула ся до Астари:

— А про нього нічого не чула? Чи живий він?

Евнух Гамид чув від Тимоша Хмель-

ниченка, що з прибічників Гетьмана вбито тільки Ганжу на герці під Пилявою, а Черноту поранено під Замостєм, та що Перебийніс помер від пошести, а Богун та Нечай зажили собі великої слави!

— Слава Господеви — зітхнувши промовила дівчина, а у голові її блискавкою промайнула гадка: — певно він носить моє волосє... а носить то не забув!

Вечером того дня хан, йдучи гаремом, завитав до Марини. Дівчина покірливо його привитала і поцілувала в руку.

— Ну от, дитино моя... — ласкаво промовив Іслам Гірей, — тепер ти повинна бути певною, що я чиню те, що обіцяю: Туганбей по мойому наказу допоміг Хмельницькому визволити Україну з під польських панів, але король ще не хоче ставати до згоди з козаками і збирає нове військо. Щоб з рештою збити йому пиху, я йду на війну сам, і будь певна, досягну того, що твій рідний край стане вільним на завсігди. .

— У тебе добре серце, великий царю! — відповіла Марина. — Тепер я вірю, що ти справді покохав мене, бо приймаєш на себе таку турботу і не боїш ся небезпеки війни по мойому проханю. Повертай ся скорійше з славою і приноси із собою щастя України, а я зустріну тебе з коханєм в серці.

Через кільки день після того по вузьких вулицях Бахчисараю сурмили сурми, іржали і нетерпляче били копитами тверду зем-

лю баскі коні, а за брамою, на розлогому полї, кілько оком глянь, коливало ся й виблискувало зброєю татарське комонне військо. В передньому подвірі ханського палацу зібрали ся мурзи та беї і, сидячи на конях, чекали, поки вийде хан.

Він вийшов поважний і спокійний своєю владою. Вбраний в недовгий жовтогарячий, золотом тканий халат, обутий в жовті з синїми розводами сапянцї, в гостроверхій футровій шапцї, він мав бравий вигляд і його трохи посивіла борода не перешкоджала йому скидати ся на молодого.

Ханови підвели білого, арабського коня, осїдланого золотом кованим сїдлом з срібними стременами й збруєю. Старший євнух, ставши навколїшки, підставив ханови своє плече і той, оперши ся на нього ногою, скочив на коня і поїхав з двора. Слїдом, оточаючи хана півколом, поїхали мурзи, і весь сей ріжноманїтний, блискучий натовп проминувши базар, виїхав за браму на поле, рясно вкрите татарським військом.

Хан їхав по над лавами свого війська, оглядаючи його. Близше всїх до брами стояли гірські татари з кримських узгірій в ріжнобарвних сорочках, з сагайдаками та луками за плечима; далї кримчаки, з степового Криму — в жовтих та білих халатах, з кривими шаблями при боцї; ще далї степові ногаї в вивернутих наверх вовною кожухах, з довгими списами в руках, і нарештї без-

крайою лавою простягали ся Черкеси з Кавказу в своїх довгих кіреях з ріжномаїтною зброєю. Всї сї народи підлягали ханови і прислали, виконуючи його волю, своїх синів, щоб іти разом з ним на війну.

Оглядївши всїх, хан махнув рукою і все се військо рушило шляхом до Перекопу і далї на північ, де до хана мала ще прилучити ся Буджацька орда.

VIII.

На Чорнім Шляху Хмельницький сполучив ся з ханом, і обидва величезні війська посунули ся кількома шляхами на північ та захід за Случ річку. Козаків було сто тисяч, а орди ще більше того. Йшов тут і Богун на чолї Винницького полку. Позад війська довгими гадюками тягли ся обози з харчами та військовим знарядом, а по над військом темними хмарами крутили ся чорні крюки, чуючи собі велику здобич.

Поляки не спромогли ся ще зібрати стільки війська і через те не насміли стати проти спільників в чистому полї, а довідавшись, що ворожа сила наближаєть ся, почали окопуватись під Збаражем. Місце їм добре до того сприяло, бо з одного боку їх захищав міцний замок, а з другого боку і ззаду були великі ставки.

Оглянувши ворожий табор і побачивши, що біля ставків Поляки не вспіли поро-

бити окопів, Гетьман вирядив Бурляя з його полком добувати ляхів з того боку.

Бурляй, той самий старий запорожець, що торік їздив з Хмельницьким в Крим, був тепер Гадяцьким полковником. Не первина була сему славному звитяжцеви водити козаків в бій. Знали його вже добре й польські землі, і татарські степи, і Чорне море, й турецькі міста. Не вперше й смерть зазирала Бурляєви в очи... Все тіло сього козацького лицаря було вже порубане немов помережане ворожими шаблями й списами.

Впорядкував Бурляй своїх гадячан до бою, виїхав наперед полку, перехрестив ся на схід сонця і промовив:

— Раз мати на світ породила, раз і вмирати!

І махнув перначем...

Збила ся поміж ставками курява і вихром полетіли козаки на ворожий табор. Вдарили вони на угорське піше військо, що було у наймах в Поляків і обороняло табор з сього боку. Не витримали польські наймити козацького наскоку і кинули ся тікати до обозу, під захист возів.

Враз вкрило ся поле угорським трупом. Козаки рубали втікачів шаблями, кололи списами, били келепами й давили кіньми... І богато, богато полягло тут чужосторонних наймитів, що за гроші прийшли нищити чужу волю.

Загнав Бурляй ворогів в самий табор і

забігши поміж вози і там клав ворогів на обидва боки. Але тут здибав ся він з другим завзятим лицарем Українцем, що вже зрік ся своєї української крови й своєї віри та за панські ласощі й шанобу запродав ся Полякам. То був Ярема Вишневецький. Він з кількома тисячами вершників вдарив задячанам в бік.

Поміж возами збив ся гармідер. Козаки помішали ся ворогами і били ся в розсипку один проти десятьох, а з попід возів угорські втікачі почали бити на них з рушниць. Тяжко стало гадячанам... Не оден козак поклав тут головою за волю рідного краю. Богато дітий козацьких посиротіло в сей день, не одна й дівчина в Гадячі буде побиватись, не діждавши свого милого з походу.

Забув Гетьман завчасу подати Бурляєви помочи, і притиснув Вишневецький Бурляя з рештою гадячан до ставка, намагаючись всїх потопити.

Бачить з другого боку ставка славний Морозенко, що вскочив Бурляй в тяжку пригоду і знесилюєть ся, відбиваючись від сильнійшого ворога, тай гукнув він до своїх козаків:

— Гляньте, пани брати: гинуть наші на тім боцї! Виратуймо братів!

Кинули ся козаки за Морозенком поміж ставками і вдарили полкам Вишневецького в бік, але велика ворожа сила і не легко крізь неї продертись. Не шкодує житя свого

славний Морозенко, щоб вратувати товариша... От він уже недалеко... аж бачить, перебила ся надвоє остра шабля, вірна подруга старого богатиря, Бурляя, і оступили його вороги тісним колом. Не маючи чим оборонятись, вхопив старий полковник з за пояса пернач і бив ним ворогів по головах мов келепом.

Але недовго простяг ся той нерівний бій: ворожі шаблї сікли українського богатиря і по плечах і по руках... Аж ось Морозенко близько... але впав уже славний Бурляй, порубаний та постріляний, лишивши по собі на світї тільки невмирущу козацьку славу.

Розігнав Морозенко ворогів, що мов вовки збігли ся до теплого трупа, підскочив до славного товариша, але той вже не дихав і, розкинувши по окровавленій траві могучі руки, дивив ся в блакить неба мертвими очима.

— Не віддамо, братя, тїла славного лицаря ворогови на знущаня! візьмемо товариша та поховаємо з честию!

Вхопили козаки порубане тїло славного полковника і понесли до козацького табору.

Вратував Морозенко глухівців з за ставка, та вже їх було не богато.

Побачивши, яка в Яреми остра зброя, Хмельницький не схотїв далї штурмувати ляхів під Збаражем, щоб не вигубляти богато козаків, а почав добувати їх облогою та

безхлїбєм.

Поки тягла ся та облога і Поляки гинули з безхлїбя, Гетьман дістав вістку, що до Збаража наближаєть ся, на поміч Вишневецькому, сам король з кількома десятками тисяч війська і посполитим рушенєм. По нараді з ханом, гетьман лишив полковника Черноту, з піним поспільством додержувати облоги, а сам з Богуном, Нечаєм, Джеджалїєм і з усїм лїпше узброєним військом, рушив разом з ханом назустріч королеви.

Спільники вистежили польське військо біля міста Зборова, саме на перевозї через річку Стрипу. Діждавши, поки король з половиною війська перейшов двома мостами на другий бік річки, гетьман направив Богуна з трьома полками козаків та з чималою силою Татарів на ту половину польського війська, що ще не вспіла перейти мостами за річку, а сам з ханом перейшов за річку далеко від мостів, щоб несподївано вдарити на попереднє військо, де був сам король.

Засївши з козаками в лїсї недалеко від перевозу, Богун чекав обідньої пори, щоб вдарити на ляхів саме під час обіду.

Понад річкою з ранку налягав туман і Поляки нїчого не знали про козаків.

Коли в обідню пору туман підняв ся, Богун вилїзши на дерево і вся місцевість стала йому як на долонї.

Через величезні зелені луки срібною гадючкою викручувала ся маленька, болот-

ниста річка. На лузї по сїм бо[illegible]ки, стояло, розташувавшись понад річкою, богато возів польського обозу. Вози простягали ся й [illegible]а самий міст, що сполучав тут обидва береги. річки, і тягли ся шляхом за річкою. Погоничів біля возів не було — вони повипрягали худобу і посїдали обідати. Обідало й усе польське військо, розташувавшись широко по під возами і геть по зеленому лузї невеличкими купами. Невідаючи свого судного часу, Поляки порозлягали ся на запашній травицї так безпечно, неначе виїхали на польоване.

— Ой, хмільне ж буде сьогодня ляхам пиво, що вони наварили! — звернув ся Богун до полковників і, показуючи Довбнї на ворожий табор, жартуючи додав:

— Чи не підождати трохи, поки дообідають? Адже нечемно панів турбувати!

Довбня весело сміяв ся, нетерпляче тримаючи свого келепа, щоб скорше дати йому роботу.

— А що та починай батьку!... — сказав він, — бо як пообідають, то дужчі стануть!

Польське військо, що було тепер на очах Богуна, на половину складало ся з посполитого рушеня з Галичини. Посполиті були православні або уніяти, католиків з них було не богато, а проте розмовляли вони всї по польському. Се була українська шляхта з Перемишля та зі Львова, недоляшки, що так само, як і польські пан[illegible] дивили ся на

український люд, як на щось низше за себе і через те не приєднали ся до великого руху українського народу і не підприняли змагань галицьких повстанців-опришків

Не вспіли Поляки й недоляшки дообідати, невспіли чарок допити, а вже Богун розгорнувши козацькі полки широчезною лавою, як Божа кара вдарив на них, перекидаючи вози й рубаючи всїх, не розглядаючи чи то пан, чи простий жовнїр.

Нечуваний гармідер збив ся в польському війську Хто вспів скочити на коня, той намагав ся тїкати, але тїкати через міст було неможливо: там погоничі покидали вози, а перелякана худоба поперекидала їх і щільно загатила міст від краю до краю. Намагали ся тїкати бродом, але там знаходили собі смерть в болотї. Піші метнули ся поміж возами і там гинули від козацьких списів. Коронне військо намагало ся було впорядкуватись, але з його боку вискочили з лїса Татари і задавили Поляків своєю скількістю. Почала ся нелюдська різанина. На півмилї вздовж річки вкрили Поляки зелені луки своїм трупом. За годину загинуло тут більше десяти тисяч польського війська, а того війська добра половина була української крови. Так невблагана доля покарала тут синів України, що відцурали ся свого народу.

Король знав, що гине його військо за річкою, але не мав змоги зарадити йому, бо

скоро й його чорною хмарою обступили козаки й Татари. Проти короля перед козацькому війську вів славний Нечай. На чолї свого Брацлавського полку, наблизив ся він до Поляків і виїхав наперед війська:

— Що ж, мосціві пани? Не потрібна вам була наша оборона від Татарів. Кривдою платили ви нам за неї... Так бийтесь же тепер з Татарами самі!

Мовчали Поляки... тільки серцем болїли, передбачаючи неминучу собі смерть.

Почало ся бойовище. До вечера козаки погромили ліве вороже крило, а Татари розкололи середину ворожого війська і тільки німецке наймане піше військо захистило короля і вратувало від татарської неволї.

Упала на землю ніч і прилинила те велике бойовище. Спільники по всьому полю перемогли Поляків, і завтра Україна повинна була стати вільною.

В польському таборі не спали всю ніч і робили окопи. Навіть вельможні пани, що з роду не держали в руках лопати, тепер копали землю, засукавши рукави своїх аксамітових кунтушів, і за ніч навколо польського війська виросли добрі окопи.

Побачивши ранком окопи, хан рішучо зрік ся їх штурмувати, бо Татари ніколи не ходили в бій пішими. Доводило ся козакам кінчати розпочату справу самотуж.

Козаки не вважали на те, що Татари зрікли ся їм допомагати. За ніч сюди надій-

шов Богун, і всім козакам так ясно вже світила в очи зоря їхньої волї, що полки козачі пішли на штурм мов на весїлє.

Чимало славних полягло по рівчаках оконів, але не вспіло сонцє стати на снїданок, як козаки були вже в серединї окопів і счепили ся там з ворогом в смертельній боротьбі... От уже порубали вони вози, що нагородили ляхи собі на оборону, вже задавили молодецьким утиском нїмецьке військо і бють ся вже з королївськими сердюками... Нарештї блищать вже Богунові й Нечаєві шаблї близько самого короля...

В сю рішучу мить пролинув могучий голос Богдана Хмельницького:

— Згода, пани брати! Згода!

Побояв ся гетьман гріха: щоб не вбили короля, або щоб не достав ся він невірним в неволю і, піднявши свою булаву до гори, пришинив бойовище.

Недобре подякував король гетьманови: того ж дня почав він перемовляти ся з ханом про те, щоб той відступив ся від козаків, обіцяючи йому і данину платити, і все, чого він забажає. Хмельницькому ж він обіцяв лише автономію України в складї трьох воєводств: Чернигівського, Київського та Брацлавського, з окремим козацьким військом і з умовою повернути панам їхнї маєтности.

Виходило, що значна частина Поділя й Волиня і вся Галичина й Покутє мусїли лишити ся на волю своїх неситих ворогів.

Хмельницький не згоджував ся на такі умови і вимагав повної волї всїй Українї, разом з Галичиною й Покутєм, по саму Припеть, Вислу і Карпати, але лукавий хан побояв ся придбати собі такого могутнього сусїду і обстоював на тім, що козакам досить того, що дає король.

Гетьман зібрав всїх своїх полковників на нараду, і коли Нечай з Богуном рішучо стали за повну незалежність всеї України і більшість полковників до них прилучила ся, то розлючений хан, довідавшись про се, погрожував Хмельницькому стати на бік короля, як що він не погодить ся на королївських умовах.

Таким чином гетьман був змушений згодитись на обмежену волю і до того не всеї України, без згоди на те своїх найблизших прибічників і без відома козацтва.

Через кілька день вороги й спільники розійшли ся трьома сторонами: Поляки з королем пішли шляхом на Львів. Хмельницький на Київ, а хан з ордою через Поділє до Криму.

Жваво й весело вертало ся козацтво до своїх хат. Попереду війська кобзарі грали та у бубни били, а позаду козаченьки пісні молодецькі виспівували, волю прославляли... Радо привитали побідників по містах та селах люди, а попи, під празникові голоси дзвонів, виходили козакам назустріч з хоругвами, військо святою водою покропляли, та

воздавали хвалу живим, а тим, що поклали свої голови за волю рідної країни, вічну память співали...

IX.

Рано сьогодня прокинув ся Бахчисарай, а ще ранійше ханський двір.

Вчера до Бахчисараю прибігли вістники з тим, що хан, переможець польського короля, випередивши своє військо, повертаєть ся сьогодня до дому. Мов шалені бігали сьогодня з ранку по гаремі євнухи, причепуряючи покої та роздаючи ханським жінкам святочне убранє. Голоснійше сьогодня, ніж звичайно, вигукували по мінаретах мули, чепурнійше мели невольники ханський двір, а старший євнух власноручно витрушував килими й вибивав подушки з ханської софи.

Звістка про рішучу перемогу козаків та Татарів над Поляками і про визволенє України досягла вже до Марини і болючо віддбила ся в її серці. Зараз дівчина мовчки одягала на себе нове убранє, але слези мимоволї покропляли те убранє пекучою росою.

— Про що ж ти, доню? — упадливо спитала Астара, допомагаючи Марині вбиратись. — Тепер те, чого ти бажала, здійснило ся: твоя Україна вільна.

— Я з радощів, Астарочко! — не признала ся дівчина. — Тепер до рідного Бугу повертають ся з походу козаки. Їх витають... грають троїсті музики... дівчата перестріва-

ють своїх милих... починаєть ся кохане... весіля... співи... танці...

Марина не договорила і, впавши головою до подушки, почала ридати, як дитина.

— Чого ж ти, чого, Мариночко? Чого що бажати? В твоїй країні щастє й радість!

— А я... ая Астаро? Мене немає там! Я тут в неволі, в чужій стороні. Я повинна зречи ся завтра своєї святої віри, побісурманитись, стати жінкою хана і навіки відцурати ся рідної України... І його зречи ся, Астарочко!.. Його... мрії своєї! Пожалій же мене хоч ти, Астарочко! Нема на світі моєї неньки... І щастє її, що не діждала вона сього нещасливого дня, коли дитина її, що вона вигодувала своїм молоком, що колисала в колисці, приспівуючи пісень, і хрестила на святий сон, зречеть ся того святого хреста й побісурманить ся.

Астара голубила Марину, як рідна мати, і потішала, як тільки могла.

— Не побивай ся, дитино моя! адже ти не з своєї волі! Ти бранка і хоч так, хоч сяк, а змушена дістати ся якомусь бісурманови на втіху. Доля вже твоя така нещаслива. Доля ж від Бога, а Богови корити ся треба!

Марина потішила ся, увійшла в себе і більше не виявляла словами своєї нудьги.

Опівдня прибув хан з везиром та Хамамбетом мурзою, на чолї чималого загону війська. Старший євнух, вибігши на двір, як і провожаючи, підставив ханови під ногу

своє плече і той зліз з коня. Тут саме мусїли заспівали по мінератах на намаз і хан пішов через двір свого палацу до найбільшої ханської мечеті.

Вечером хан завитав до покоїв Марини, а на другий день мулла читав над нею якісь молитви, і дївчина стала бісурменкою й жінкою хана.

Все се стало ся без ніякого змаганя з боку Марини. Вона додержала слова, що подала ханови, і перед муллою вдавала з себе байдужу до того, що він з нею робив, а з ханом поводила ся ласкаво і вдавала з себе навіть веселу.

Після першої ночі спільного житя, з Мариною Іслам Гірей ще більше закохав ся в неї, а що далї протягав ся час того житя, він все дуще та дуще припивав ся до своєї молодої жінки, Газізї. Щоб догодити їй, він звелїв впорядкувати для неї окремі просторі покої в свойому палатї біля гарему. До тих покоїв був відокремлений невеличкий закуток двору з водограєм і кількома деревами, так що молода жінка мала можливість, по всяк час як забажає, виходити під блакитне небо й дихати вільним повітрям, а що-свята Маринї не заборонено було їздити ридваном з Астарою й євнухом по околицях міста Сам хан приходив тепер в Марининї покої не тільки вечером, але й в день, і часто цїлі години сидїв в її затишньому кутку, смокчучи свій укоханий калян.

Так минув рік. Іслам Гірей майже забув

про свій гарем і все більше звикав до покоїв своєї Газізї. Вона була тепер всесильна, і євнухи тремтіли з її погляду. Все робило ся так, як вона того бажала, але бажаня її були дуже невеликі: вона вимагала тільки, щоб біля неї завше була її вірна служниця та щоб хан не дозволяв своїм підданцям чинити хоч і найменшу шкоду Україні.

Одного вечера, ранної весни, хан прийшов до неї сумний і знервований. Марина зразу те помітила. Набивши йому і запаливши, як завше, калян, вона сїла біля його ніг на подушцї і почала допитуватись:

— Бачу, що мій добрий цар сьогодня невеселий, а через що се, того не знаю. Чи не гніває ся мій володар на свою маленьку дружину?

— О нї, світ моїх очий, Газізю! Чи можна ж гніватись на мою запашну квітку? Навпаки я прийшов до своєї любої дружиноньки, щоб знайти спокій в ясному погляді її очий.

— Що ж стурбувало великого хана?

— То справа не жіноча...

— Так як же бідна Газізя буде заспокоювати свого володаря, невідаючи про те що його стурбувало? І через що хан гадає, що Газізя не зможе подати йому пораду в його не жіночих, а у великих справах?

Хан підвів Марину за руку і посадив поруч себе на софу.

— Великий падішах, Газізю, вимагає

в своїм листї до мене, щоб я знова йшов з ордою на Польщу.

— Як? — злякано спитала Марина. — Хиба знову на Вкраїнї війна?

— Гетьман давно просить мене йти йому на поміч, бо Поляки вже знова почали війну проти нього. Але чи повинен же я, прирожденний хан Батиєвого роду, бути на послугах гетьмана.

— Певно йому несила самому обстоювати волю Украни?

— А менї ж яке до того дїло? І як насмів він турбувати падішаха і принижувати мене, великого хана?

— Не гнївай ся, великий царю, на гетьмана. В ньогож болить серце за своєю землею й за своїм народом, і любов до рідного краю примусила його вжити всїх заходів, аби захистити Україну від лютого немилосердного ворога. Поміркуй, чи не вчинив би так само і ти, колиб вороги обсїли твою землю?

— Нехай так, але я немаю нїякої охоти йти в похід.

— Владарю мій коханий!... — припала Марина ханови до плеча. Як що ти любиш свою Газізю — ти підеш... Ти подаш поміч моїм нещасним покривдженим землякам! Що ж буде, коли ляхи переможуть тепер Українців! Їх пекольній пімстї і краю не буде.

Марина милувала Іслама своєю малень-

кою рукою, обнимала за шию, зазирала в вічи...

— Ти зробиш се, про що просить твоя маленька Газізя. Адже ти хвалив ся, що любиш її.

— Тим то мені й не хочеть ся покидати тебе. Газізю, що я тебе шалено кохаю.

В Марини блискавкою виникла думка й надія побачити свій рідний край, почути рідну мову і бути близько від свого милого. Вона пригорнула ся до хана і почала його цілувати.

— А ти не кидай мене, коли любиш... Візьми свою Газізю з собою, щоб вона мала можливість і в поході розважати і давати втіху свойому доброму владарю.

— Як? — здивував ся хан. — Ти не боїш ся їхати в похід на спеку, на дощі, на вітри?... Звичайно ми беремо в походи не жінок, а невільниць!

— Ні, ні, я нічого не страхаю ся! Я не хочу розлучати ся з тобою на так довгий час!

Ханови подобало ся бажанє дружини. Він зрозумів його, як кохане до себе, повеселійшав, почав жартувати, і вони умовили ся на тім, що хан піде в похід і візьме з собою і Марину з Астарою.

X.

На Україні тимчасом займала ся кровава зірниця. Сойм в Варшаві не потвердив деяких точок Зборівської умови, а Хмель-

ницький з свого боку не мав можливости вернути панам їх маєтків, бо селяни не хотіли знов корити ся панам.

Богун, що був тепер полковником Винницьким, разом з Нечаєм, полковником Брацлавським, рішучо підтримували селян і допомагали їм зганяти панів з тих маєтків, де вони спромогли ся знов осісти, через межі ж своїх полків вони не пропускали на Україну панів узброєною рукою.

Пани скаржили ся королеви, той вимагав від гетьмана смертньої кари непокірливим полковникам, а Хмельницький дорікав Богунови й Нечаєви про їхні вчинки в листах. Але полковники не корили ся.

— Коли ти, — писав Богун гетьманови, — намовляв через нас селян до повстаня, то обіцяв їм волю. Де ж тепер буде та воля, як посадовиш на них знову панів? Що ж до Зборівської умови, то коли Поляки не додержали її і не пустили нашого владику в сенат, то й нам та умова виходить не обовязкова.

Тимчасом в Галичині й по тих місцевостях Поділя, Волиня й Поліся, що по Зборівській умові знова підлягали Польщі, пани почали з своїми кріпаками нелюдську розправу: непокірливим відрубували руки, виймали очи, садовили на острі палї. На Поділю панам не сила була підбити під себе непокірливих повстанців — „опришків" та „левенців", але туди прийшли з військом польські гетьмани Каліновський та Ляндць-

коронський, вигубили й покалїчили людий і таки оселили панів по їхнїх маєтках.

Упоравшись з Галичиною й Поділєм, ті гетьмани з великим вже польським військом перейшли межу України і рушили на Брацлав, ведучи за собою кілька сот панів, щоб допомогчи їм поселитись на Українї. Нечай не знаючи, що в ворогів дуже велика сила, похапцем кинув ся навперейми Полякам, не зібравши навіть до купи всього свого полку. В містї Красному він счепив ся з вдесятеро сильнїйшим ворогом, з усїх боків його оточили і славний полковник загинув там в бойовищі з усїм своїм полком, заживши собі невмирущої слави, як лицар і повний оборонець волї українського народу.

Через кілька день після крівавої ночі в Красному, Поляки так само несподївано напали й на Богуна в Винницї, але славний козацький ватажок не дав ся накрити мокрим рядном. Він заманив частину польського війська на лїд річки Бугу і там потопив ворогів в заранї порубаних ополонках, від останнього ж війська відбивав ся в монастирі біля Бугу, аж доки гетьман надіслав йому поміч.

Побачивши, що Поляки зрадливо почали війну і довідавшись, що король знову збирає на козаків посполите рушенє, гетьман післав Джеджалія в Стамбул до султана просити помочи, а сам почав скликати козаків і поспільство, щоб знова всї, хто тільки має

силу, ставали до зброї та збирали ся до Чигирину. Про те на сей поклик гетьмана люди йшли вже не з таким захопленєм, як позаторік. Вони не вспіли відпочити, а в богатьох навіть не позагоювали ся рани з часів попередньої війни.

На весні Хмельницький рушив з військом з Чигирину, а спільник його Іслам Гірей під той же час рушив з ордою з Бахчисараю.

Позаду татарського війська в обозї їхало два ридвани, заграбані колись Татарами в Польщі. Один з ридванів був для хана, хоч той і мало коли сїдав в нього, здебільшого їхав верхом з мурзами, в другому ж ридванї їхала Марина з Астарою.

Орда йшла не поспішаючись, щоб нестомлювати коний, а на ніч ставала рано, до схід сонця. Що вечера ханови й мурзам напинали намети, для Марини ж напинали окремий намет, поруч ханського. В свойому наметї хан порядкував військові справи й радив ся з мурзами, ночував же він в наметї жінки, на ліжку, що складало ся з килимів та подушок

Марина чула себе щасливою. З ранку до вечера вона бачила Божий світ: з початку походу безкраї розлогі степи Дикого Поля, а далї веселі гори України, з прозорими річками та з зеленими байраками. Орда йшла недалеко Бугу, Чорним шляхом, і хоч не потім боцї річки, де жила Марина, але все таки країною цїлком їй рідною.

Обабіч шляху густо стояли села, з любими біленькими хатками, що їх Марина так довго не бачила, з кучерявими вишневими садками та з довгокрилими вітраками. Все се було таке любе та миле, серцю Марини, що вона мліла з солодкої втіхи. Трафляло ся ридвану переїздити селом, вулицями, де на тини спинали ся здивовані діти, а матери, вхопивши їх на руки, несли геть і ховали по льохах, страхаючись Татарів, хоч ті на сей раз не чинили їм і найменшої шкоди. Марина чула тут рідну мову і, здавало ся, сама жила рідним житєм.

Вороги зійшли ся біля річок Стир та Пляшівка, але і Хмельницький, і хан побачили там те, чого не сподівали ся: в Поляків було зібране величезне військо з 300,000 вояків, про те як в спільників мало ся тільки 100.000 Татарів та 80,000 Українців. До того ще у Поляків було кілька сот добрих гармат, в козаків було їх кількадесять, а в Татарів ні одної.

Хан зразу зрозумів, що перемога буде по стороні короля, і зважив за краще покинути Хмельницького і обміркував тільки, як би зробити се так, щоб Хмельницький не догадав ся про зраду, не поскаржив ся султанови і не пімстив ся на ньому. Ся думка ще більше зміцнила ся в ньому, коли вечером до нього прибули післанці від польського короля і почали умовляти його відступити від козаків, обіцяючи йому великий окуп.

— Чи годить ся ж мені вигубляти своїх людий за Україну? — міркував хан. — Як що козаки й мають рацію віддавати своє житє за волю своєї землї, то мої Татари не мають до того ніякої рації. Далеко розумнійше я зроблю, як візьму з ляхів окуп і відведу орду цілою до дому. А християни нехай собі змагають ся. Зрозуміло, що король погромить Хмельницького; так йому й треба, щоб не ліз до султана та не робив з мене свого підручника. А поки Поляки кінчатимуть козаків, я безпечно поверну ся з ордою до Криму.

Розміркувавши так, хан згодив ся взяти від Поляків окуп і сказав післанцям, що завтра Татари тільки вдаватимуть наче бють ся і ще до півдня покинуть козаків.

Марина знала, що в хана були королївські післанцї, і коли він, покінчивши справи, прийшов вечером до неї, вона почала допитуватись, про що в нього була розмова з Поляками. Хан знервовано відповів, що то таємні військові справи і не годить ся їх нікому розказувати.

В серцї Марини виникло зневірє. Вона зблїдла на виду, але, перемігши себе, покірливо спитала:

— Я певна, що мій любий володар не покине свого спільника в пригодї, бо то було б не по лицарському.

— Той спільник, — роздратовано скрикнув хан, — замість того, щоб порядкувати

військом, піячить. Я вчора був в нього, але він лежить як колода. В него, кажуть, зрадлива жінка і він з того пє!

— Владарю мій! — почала Марина, намагаючись бути ласкавою. — Через те ще дужче треба Хмельницького пожаліти й допомогти йому. Уяви собі, як би тобі було, колиб я тебе зрадила?

— Що? — грізно насупив брови хан. — Ти незнать що говориш!

Марина мовчки повернула ся від хана, а той схвильований ходив по наметї і вигадував, як би краще заховати свою зраду від дуже цікавої дружини. Згодом він взяв її за руку.

— Не бій ся, я не відступлю ся від спілки з козаками, але становище наше зле. Ляхів в двічи більше ніж нас. я навіть бою ся лишити тебе на ніч в таборі, бо завтра буде таке бойовище, якого світ ще не бачив, і невідомо, що судить для нас завтра Аллах. Буде безпечнійше їхати тобі зараз далї від табору і від бойовища.

Марина намагала ся було сперечатись, але хан ляснув в долонї і звелїв євнухам відвезти Маринин намет милю назад, а для безпеки оточити його кількома тисячами вершників.

Зневіра ще дуще опанувала Мариною, і не вспів хан вийти з намету, як Марина покликала Астару.

— Астарочко, голубко! Нас зараз пе-

ревезуть геть з табору, а поки ще не рушили, ти зроби мені велику послугу!

— Рада тобі догодити, дитино моя!

— Чи бачила, Астарочко, де стоїть козацький табор?

— Бачила.

— Знайдеш його поночі?

— Знайду — знайду, а тільки він дуже далеко.

— Ну, що ж робити... Непремінно треба віднести лист до мого Івана!

— Ой, доню!... Та мене ж вартові піймають!

— Я ось дам для татарської варти перстень хана, а для козацької перстень мого Івана. Він так уславив ся, що його всяк козак знає.

— Ну, і що ж далї?

— Ти тільки віддаш лист Богунови і зараз повертай ся, а як що мене вже не застанеш, то тобі шлях покажуть. Тебе ж євнухи вільно по таборі пускають.

Астара почала убирати ся, а Марина взяла оловець і написала:

„Бережи ся, Іване, зради. В хана були післанцї від короля і про щось з ханом умовляли ся.”

— Астарочко, кохана!... — говорила Марина, доручуючи циганцї листочок. — Коли б сей клаптик наперу потрафив до рук ханови, то менї була б за него смерть!

— О, не бій ся, доню! Циганка вміє ховати!

— Та скорше, Астарочко! як що до світу не передаш, так мерщій вертай ся.

Астара вийшла від Марини і зникла поміж наметами. Вона бігла непомітна, мов чорна кітка в темряві ночі, викручуючись поміж кіньми, шатрами й огнищами. Табор уже потишив ся, голоси замовкли, тільки де-не-де чути було, як татарський вояка острив на завтра шаблю, або опоряжав коня.

Астара бігла попри ряди огнищ на північ, довго, поки стало духу, далї йшла ходою. після того знову бігла і знов йшла, а обабіч неї все білїли шатри татарського війська і здавало ся, що їм не буде й краю. Але нарештї край той знайшов ся: вона вибігла на вільне поле, а за ним побачила оддалеки високі намети козацького табору.

Астара оглядїлась і вжахнула ся: на сходї вже почало благословляти ся на світ.

В козацькому таборі її зразу спинив вартовий.

— Куди біжиш, циганко? Стій.

— Скажи, козаче, де менї знайти полковника Богуна?

— Ого-го! Дуже швидка! Так я тебе й пустив би до Богуна!

Астара показала вартовому Богунів перстень, і тодї той пустив її.

— Тільки далеко тобі, тїтко, — сказав він. — Отсе, де ми стоїмо, ліве крило табору. Тут Джеджалій кермує. В серединї за ним буде військовий осавула Гурський за стар-

шого, а Богун аж на правому крилї. До схід сонця, мабуть не добіжиш.

Циганка знова побігла, обминаючи вози й намети. Тут табор вже прокидав ся і козаки цїлими ватагами сновили між табором і Пляшівою, напували коний. Поки Астара добігла до середини табору, там козаки вже узброювали ся і лавами ставали поперед наметами, а на зустріч Астарі сунув ся великий натовп з хоругвами й хрестами в руках. Налякана циганка забігла за віз і звідти виглядала, поки той натовп промине її.

То попи і ченцї несли хоругви благословляти військо у бій. Попереду всїх, верхом на конї їхав грецький, коринфський, митрополит Іоасаф. Він був в золотом тканім митрополичім убраню, з мітрою на голові та з хрестом в руцї.

— Братя мої, вояки Христові! — промовляв він до козаків. — Стійте як один за віру православну, а Господь з високого неба буде вам помагати і заступати. Не страхайте ся вмерти за віру батьків наших, бо душі ваші ангели візьмуть на лона свої і понесуть до престола Божого!

Козаки лавами упадали навколїшки, а митрополит покропляв їх святою водою.

Ліждавши, поки процесія пішла далї, Астара побігла до правого крила козацького табору і нарештї добила ся до намету Богуна, але було вже запізно: Богуна вже не було в наметї, він повів вже свої полки на ворога.

Знесилена і щоломшена розлукою, що не виконала дорученя коханої господині, Астара впала на землю і через якийсь час тільки пішла назад до татарського табору.

XI.

Зійшло сонце 20 Червня, 1651 року, але промінь його не сяяв, а був запятий хмарами, не мов умисне не хотів бачити того, що мало зараз скоїтись.

Ворожі війська, кілько оком глянь, мов саранча вкрили широчезну долину, збиваючи копитами коний велику куряву. Поміж лавами ворожих військ, відріжняючи їх одно від другого, лишила ся тільки недуже широка зелена смуга степу, простягнись між ними немов річка між двома берегами. З одного боку тої зеленої смуги стояли блискучі польські полки з безлічию ріжнокольорових прапорів; з другого боку, на півночи — сині козацькі чумарки та білі і жовто сірі татарські халати.

По середині козацького війська стояли в три ряди сковані поміж себе ланцами вози. З тих возів складав ся великий чотирокутний, рухоний табор, а в середині того табору щільним натовпом стояли піші козаки. Сей чотирокутний табор мав віхати в середину польського війська і розколоти його на двоє, а кілька комонних полків мусіли вскочити в ту росколину і бити ляхів з боків.

Тим рухомим табором кермував військовий осавула, шляхтич з Київа, Гурський. До нього, як і до шляхтича Виговського, Хмельницький мав велике довірє, не знаючи, яка гадина сиділа в тому недолянку і не догадуючись, що Гурський вже попадив ся на польську принаду і умовив ся з другим зрадником, запеклим ворогом України, Яремою Вишневецьким, щоб згубити козацьке військо.

Богун кермував правим крилом козацького війська і стояв недалеко від річки Стирі, чекаючи гасла від гетьмана, щоб вдарити на ворога. Козаки його знервовано поглядали на блискучих ворожих гусарів і також нетерпеливо дожидали гасла. Нарешті в середині козацького війська вибухнула гармата... то й було гасло від гетьмана.

Побачивши, що середина козацького війська з табором рушила ся, Богун махнув перначем до своїх комонних полків.

Застогнала земля під копитами коний, заголосили сурми і, наставивши на ворогів острі списи, козаки мов бурхлива хвиля, широкою лавою вдарили на ляхів, настромляючи їх на зелїзо, скидаючи з коний і роздопчуючи на землї.

Заревіли з польського боку сотні гарман і заховали своє військо сивим димом, але Богунові козаки не вважали на ті пекольні вибухи гармат і на гудїнє бомб, а все глибше та глибше відали ся в ліве вороже

крило. Не встояли проти їхнього наскоку блискучі польські гусари і показали хвости своїх коний, не витримали наскоку й улани польські, в ростіч розбігло ся ріжисманітне посполите рушенє.

Мов бурлива річка вливали ся козаки в середину лівого польського крила, притискаючи його до річки, аж поки здибали ся з німецьким військом. Люто вдарили козаки й на нього, але Німці стояли мов непорушна скала, захистивши польські хоругви, що тим часом знова почали упорядковувати ся.

Обернув ся під той час Богун до середини козацького війська і віри недойняв очам: по полю мов несамовиті бігали воли з возами розірваного табору, роздавлюючи недобитих козаків, хоругва Вишневецького маяла глибоко в середині козацького війська. Там стала ся ганебна, зрадницька подія.

Рушивши з табором на Поляків, Гурський післав свого хорунжого на правий бік табору сказати, щоб надержували передний ріг в праву руку і зараз же післав другого козака на лівий бік з наказом надержувати передній ріг в ліву руку. Через ті зрадницькі накази, ланцухи, що ними були вози поміж себе сковані, почали напружати ся й рвати ся, а вози роздирали ся на двоє. За кілька хвилин четверокутний табор розірвав ся на двоє, і спільник Гурського Вишневецький відразу вскочив з шістьнайцять полками королівського війська в середину

табору і розбив його на шматки. Разом з тим Гурський втік до польського короля, лишивши середину війська без керманича

Покинуті Гурським козацькі полки, під проводом своїх полковників били ся завзято, не шкодуючи житя, але в великій борбі відвага окремих вояків небогато значить, і, не маючи загального керманича, козаки гинули під натиском ворогів і полки козацькі тонули, як страсні свічки.

Слідом за Вишневецьким в середину козацького війська вдер ся з кільканайцять полками ще й Конецьпольський і, збите копитами поле ще дуще залило ся козацькою кровію.

Деж був гетьман, що не дав середині війська другого ватажка? Він гнав ся за ханом. А хан? Хан, почувши з ранку показне бойовище, зразу ж повернув свого коня назад і звелївши мурзам відводити Татарів до Дубна, поскакав геть з крівавого поля, покинувши своїх спільників ворогам на поталу.

Хоч і далеко від свого війська, ал Хмельницький таки дігнав хана:

— Зглянь ся на Бога! — гукав він ханови. — Щож ти зі мною робиш! Заверни орду до бою! Ще ж бойовище тільки розпочало ся. Доля ще зглянеть ся на нас! Ми ще переможемо!.

Але хан не хотів його й слухати, а коли гетьман почав йому дорікати, то Іслам

Гірей звелів його арештувати і повіз з собою до Криму.

Розірване на двоє, козацьке військо лишило ся само проти в четверо сильнійшого ворога і до того без гетьмана, без військового писаря, що також був при Хмельницькому, і без військового осавула, що зрадив. Вже видно було що змаганя козаків даремні, але Богун не стратив віри в козацьке завзяте й міць козацького духа. Побачивши, що стало ся в середині козацького війська і в таборі Татарів, він лишив проти лївого ворожого крила два полки, а з трьома зважив ся йти на поміч середині.

— Брати мої любі! Лицарі завзяті! — гукнув він до своїх козаків. — Покинули нас зрадливі спільники бісурмани. То й найкраще, бо негодило ся нам з невірами брататись. Тепер не бісурмани, а сам Милосердний і його святі будуть нам спільниками і допоможуть нам оборонити свою волю. За мною, панове товариство! Кому судило ся вмерти, того смерть і на ліжку знайде, а кому не судило ся, то ні куля, ні шабля не візьме!

Розгорнувши козаків лавою, Богун несподївано й грізно, мов Божа кара, вдарив в бік полком Вишневецького й Конецпольського. Вихором летіли за своїм ватажком козаки, лишаючи позад себе купи ворожого трупу.

В ворогів збив ся гармідер. Вони не

розуміли, звідки наскочили на них козаки і кілько їх, а бачили тільки запальне козацьке завзяте, що несло їм смерть.

Спинили ся польські полки і відкинули ся назад, як полохлива отара, побачивши вовка... Ще оден такий наскок і перемога буде на боці козаків... Але заблудила ся сьогодня козацька доля: не розглядїли за курявою пушкарі середних полків, що то біжать лавою їхні збавителї козаки, думали, що то нове вороже військо,і почали громити Богунові полки з гарматів...

Тяжко засмучені подіями сього нещасливого дня, козаки відійшли над вечер близше до річки Пляшевої і, не вважаючи на втому, почали окопувати ся і лагодитись на завтра до нового бою.

На другий день польське військо почало облягати півколом, козаків притискаючи до річки.

Джеджалій, що йому гетьман передав кермаництво, почекавши день, скликав вечером козацьку раду. Всї нетерпеливо виглядали Хмельницького, але його не було, і нїхто нїчого про нього не чув. Козацтво хвилювало ся.

— Гетьман зрадив і покинув нас ворогам на поталу! — гукали козаки. — Обберімо нового гетьмана! Вибрали таки Джеджалія. Він зразу ж післав до короля післанців просити, щоб Поляки помирили ся на Зборовських умовах, а щоб вороги не подумали,

що козаки їх налякали ся, Богун вдарив з козаками на окопи, що Поляки почали вже насипати проти козацьких.

— Гине козацька слава, пани — брати! — гукав він до козаків. — Ратуймо її.

І козаки чесно ратували свою славу. Мов блискавка, налетіли вони на нескінчені ворожі окопи і почали крівавий бенкет. Всї випереджають один другого, щоб більше вбити ворогів, але за всїх прудше летить конем Довбня, і ворожі голови, мов спілі кавуни, репають ся від його важкого келепа. То він промощує шлях свойому побратиму полковнику Богуну, що піднявши до гори шаблю, на чолї трьох полків, забігає тепер здовж окопів і винищує ворогів... І славно скінчив ся сей день для козаків: полягло по за окопами більше двох тисяч Поляків.

Під той саме час Джеджалій водив другі полки за річку Стия, але там козаки здибали не Поляків, а Нїмців, і як не насїдали на них, а не вибили з шанців, і мусїли поверкутись на свій бік.

Щоб пімститись на Нїмцях, Богун, діждавши півночі, коли Нїмцї втомлені бойовищем поснули, перебрив з двома сотнями охочих козаків через Стир, увійшов потайно в шанцї і поки одна сотня з Довбнею на чолї колола та вбивала сплячих Нїмців, лядських прислужників, він зняв з окопів три гармати і перетяг їх з другою сотнею козаків на свій бік річки.

Тим часом Німці почали прокидатись, зарепетували на ґвалт і почала ся колотнеча.

— Повертай козаків на сей бік! — гукав Богун Довбні.

— Ще раз вертай ся за гарматами! відгукнув Довбня. — Ми вдержимо Німців!

Богун ще раз по пояс в воді перебрив через річку і ще раз зачепив і потяг з своїми козаками три гармати, але Німців підняло ся вже кілька сот і вони почали утискати сотню козаків.

Люто довбає Німців Довбня по ребрах та по головах своїм келепом, відходячи помалу з своїми козаками до річки.

— Перетягли! — почув ся Богунів голос. — Скачіть в річку, а ми будемо бити Німців з рушниць!

В сю мить Довбня так вдарив якогось Німця келепом, що келеп вирвав ся йому з руки і впав поміж ворогів.

— Келеп, келеп! гукав Довбня до товаришів.

— Келеп вирвав ся! Не дайте, діти, ворогам на поталу мого келепа!

Козаки знову наперли на Німців, кількох вбили, і Довбня вхопив був свого келепа, але в сю мить Німець врубав його шаблею по правій руці і розрубав її до маслаку, Спіпивши зуби, Довбня вхопив келеп лівою рукою і, відбиваючись від ворогів, потяг з козаками до річки і перебрив її під за-

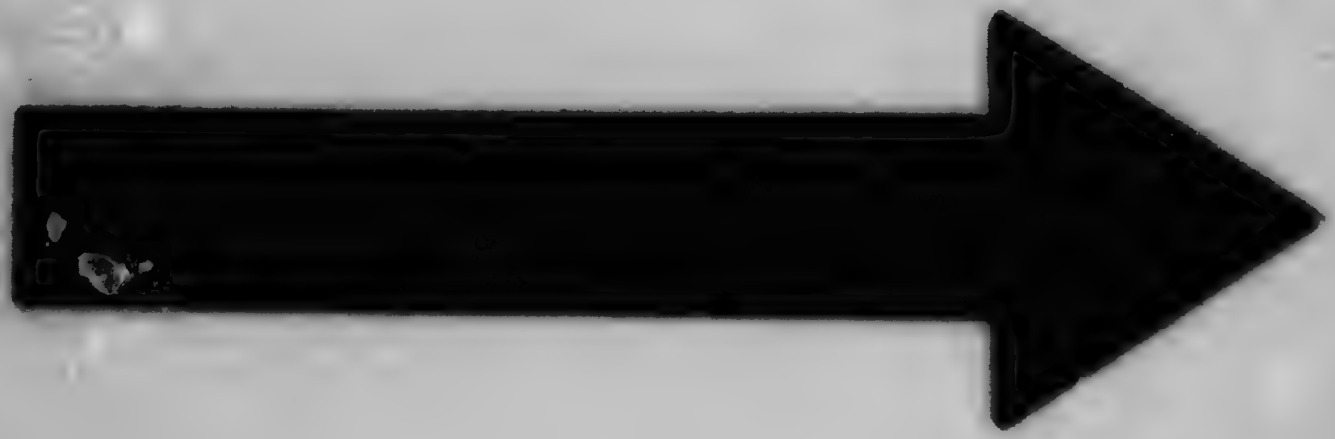

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

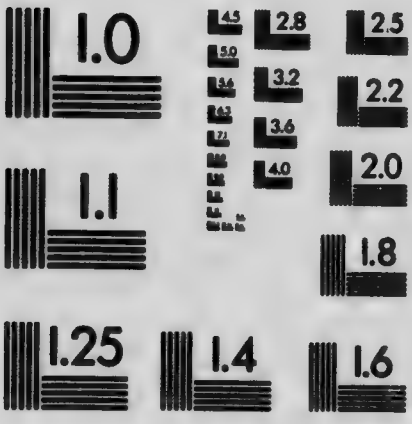

APPLIED IMAGE Inc
1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

хистом Богунової сотні.

Вертаючись до табору, заспокоєний вдачою щасливого дня, Богун згадав про Марину і йому замануло ся її бачити. Козак не знав, що його наречена була тут біля него, на сему самому зеленому политому тепер кровію полі. Зрада хана відмінила становище його нареченої.

— Хан зрадив умови... — міркував Богун. — Він порушив спілку з нами і тим зробив Марину вільною від її слова. Вона тепер може покинути хана і повернути ся в рідну країну.

Сї думки вкинули в серце Богуна надію на можливість повороту Марини до нього, і він оживши душею, почав дивитись на світ иншими очима.

На другий день до табору повернули ся від Поляків двох з післанців Джеджалія і принесли дуже лихі вісти: Поляки вимагали, щоб козаки перше за все віддали їм свої гармати, далї, щоб видали всїх полковників, а самі щоб віддали ся на милість короля. Друга звістка була про те, що третий козацький післанець, полковник Криса, зрадив і передав ся до ляхів.

Вдарили козаки в котли, скликали раду, почали хвилюватись. А тут ще під той саме час привезли до ляхів великі гармати зі Львова й Замостя, і вони розпочали таку пальбу на козацький табор, що і на радї ледви можна було чути голоси. Богато з коза-

ків і всї посполиті, що нїколи нечули такої пальби, схибли духом і згоджували ся просити милосердія.

Почувши вигуки легкодухого селянства про згоду, Богун зблїд на виду. Його серце наповняло ся страхом за те, що тут, під Берестечком, можуть бути знищені здобутки всього великого повстаня. Так нехай же, він, Богун, краще умре, а не допустить, щоб кров братів, що три роки проливала ся, загинула марно і не лишила по собі нїяких наслїдків. Він вийшов на середину кола і вклонив ся товариству.

— Дозвольте, панове товариство, слово сказати!

— Говори, будемо слухати — почуло ся з натовпу, і козаки натишили ся.

— Славне лицарство! Чи можна ж нам тепер мати надію на почесну згоду з ляхами, коли вони бачуть свою перемогу? Віддати себе на милість... та хиба ви не знаєте панської милости? Запряжуть вони знову вас і дїтий ваших в ярма тай будуть вами землю орати, будуть батогами вас підганяти та бидлом звати, ще гірше, як передше було. Чи на те ж ми кров свою промиваємо вже три роки?... Чи на теж поклали свої голови тисячі товаришів наших, славних лицарів, щоб ми, легкодухи, знову віддали Україну в неволю? Що таке є житє людини, навіть житє десяток і сотень тисяч людий в порівнаню з житєм і з істнованєм всеї

країни? Не ляхи нам страшні і не вони нас перемогли... Згубив нас зрадливий спільник та наші перевертні-недоляшки... Тепер король непереможний, бо зібрав собі на поміч і Німців і Угорців, але вони не все будуть коло нього. Лїпше ми вчинимо, коли вийдемо звідси по ворожих трупах, а як нї, то хоч і всї поляжемо головами, а тільки щоб не робити згоди тодї, коли ми у найгіршім, яке може бути, становищи. Не губіть же, пани брати, козацької слави та волї наших дїтий і не ставайте до згоди з ворогом. Нехай не вмирає козацька слава!

Навіть страшного реву гармат нечути тепер стало за вигуками козаків:

— Не погубимо козацької слави! Бити ся будемо до загину! Гетьманом Богуна!

Богуна закидали шапками, і він згодив ся бути гетьманом, але тільки наказним, поки вернеть ся Хмельницький.

Сїм день після того бив ся Богун з ляхами неупинно. Він забув, що то є сон і що то значить спочинок. Він брав польські окопи, посував їм гармати, винищував несподївано цїлі хоругви і при тім завше водив в бій козаків сам. Поруч нього падали сотнї товаришів від куль і шабель, він же був цїлий і здоровий. З сих днїв Поляки почали клясти Богуна, як найлютїйшого ворога, а козаки почали дивити ся на нього з острахом, вважаючи за характерника, через те що його не брала нї куля ворожа, нї шабля.

Богун знав, що йому не перемогти Поляків, бо війська в нього було тепер в пятеро менше, ніж в ворогів, і до того цілу третину його війська складали селяни з косами, що були не тільки цілком не придатні до великого бойовища, але при тому становищі, в якому опинило ся козацьке військо, вони йому заваджали. Через те Богун зважив за найліпше вибитись з облоги і йти на Україну.

На восьмий день облоги Богун довідав ся, що погоничі і всї селяни без його відома збирали чорну раду і умовили ся там, щоб захопити несподївано його самого й всїх полковників і видати ляхам, се б то вчинити те, що було зроблено під Кумейками.

Богун не розгнївав ся.

— Не розуміють, що чинють! — говорив він, зібравши полковників. — Але я розумію їх: вони боять ся, що поки ми тут гаємо час, там на Україні наші зрадливі спільники, Татари, забирають їхнїх жінок та дїтий в неволю.

На нарадї полковники вирішили не гаяти більше часу, а завтра ж робити через Пляшеву й через болото три мости, або греблї, і за день такі гроблї були зроблені з возів, кухонь, всякої деревини, лантухів, кожухів, і в усякого збіжа.

До ночі гроблї були закінчені, але Поляки довідали ся про заміри Богуна і післа-

ли Ланцкоронського за річку Пляшеву, щоб заступити козакам шлях. Становище Богуна було дуже тяжке, але він зважив ся пробити собі шлях зброєю: викотив на греблї по дві гармати і звелїв стріляючи посувати їх в перед, а за гарматами йти козакам.

Бойовище почало ся в ночи. Богун перепускав через гроблї по черзї то піші, то кінні сотнї, і ті зразу за гроблями ставали до бою. Було темно. Поляки стріляли на ослїп і до ручного бою ставали несміло, до того ж козацький ватажок скоро притиснув їх до болота і вони пішли в ростїч.

Відігнавши ворогів, Богун знова вернув ся до гребель і звелїв придержати комонних козаків, а скорше перетягати всї гармати та пропустити піше військо. За якийсь час перетягли всї 58 добрих гармат, а 28 попсованих покинули. Слїдом за гарматами посунули ся піші козаки, а передсвітом рушили й комонні. Богун, доручивши переднє військо Джеджалїєви, сам був ввесь час біля гребель, доглядаючи, щоб козаки не товпились і не попсували гребель.

Світом до Богуна наближив ся Влучак.

— Що ж се ти, гетьмане, покинув військові хоругви?

— Нї, — відповів Богун, запорожські хоругви я всї забрав, а ті, що жаловані нам польськими королями, покинув умисне, бо негодить ся нам шанувати хоругви того, з ким воюємо. Нехай ворог наш, король, бере їх собі назад.

— Владика ще лишив ся в таборі! — обізвав ся до Богуна полковник Пупкаренко, переходячи греблю з своїми полтавцями.

Богун післав за митрополитом, але той відмовив ся, сказавши, що перейде греблю останнім.

Поспільства Богун ще не переводив, бо світом напереді знову почула ся пальба, і там потрібне було добре узброєне військо.

Давно вже встало сонце, але був туман і в головному ворожому таборі досї незнали про те, що Богун вже виходить з усім військом. До десятої години він перевів через греблї 47.000 козаків, і лишив в таборі тільки 3.000, щоб захищати поспільство. Ті три тисячі з своїм полковником Нечипайлом мали перейти останнїми.

Прийшла нарештї черга і на селян. Їх було в таборі майже 25,000 чоловіка, і Богун мав надію, що за дві години вони перейдуть всї.

В сей день було саме Петра і селяни вже сїли в таборі розготовлятись, коли від наказного гетьмана прибіг післанець з наказом рушати їм до гребель. Поспільство не хотїло кидати обіду і не рушило ся з місця. Щоб прискорити справу, необачний післанець хотїв налякати селян і гукнув:

— Та вже ж все військо й старшина на тім боцї. От зараз ляхи всїх вас поріжуть!

Почувши такі слова селяни счинили страшенний бенкет, неначе вже їх справдї

ріжуть, хоч з боку Поляків не було досї жадного пострілу, і кинули ся величезним натовпом як сполохана отара, до гребель. Біля гребель вони давили оден другого: задні спихали переднїх прямо в річку мимо гребель, а на самих греблях збивали оден другого до долу, давили ногами, скидали в болото... Даремне Богун гукав їм з того боку, що нїхто за ними не женеть ся, стратили розум з переляку, і от ті греблї, що витримали вагу гармат і цїлих полків комонного війська, тепер не встояли під вагою безладнього натовпу і почали поринати в болото.

Тим часом Поляки, почувши несамовитий галас поспільства, наблизились і побачивши, що в козацькому таборі такий гармідер, вдарили на козацькі окопи.

Полковник Нечитайло хоч і знав, що з трьома тисячами козаків він не зможе вдержати ворогів, про те відважно перестрів їх на окопах, зваживши краще вмерти, ніж покинути селян без оборони. Козаки привитали ворогів кулями з рушниць, а далї хрестили ворогів списами й шаблями. Вони били ся як леви, почуваючи велику вагу свого обовязку, і гинули оден по другому, віддаючи своє житє за дорогу цїну.

Владика Іоасаф ходив по таборі з хрестом, умовляючи селян не давити і не топити один другого, в річцї, а йти назад та обороняти разом з козаками окопи. Чимало було таких, що послухали його слова, але

було вже занізно: десятки полків польського війська вже задавили оборонців і почали різати українських косарів. Ніякі благання про милосердіє не помагали, ляхи різали навіть погоничів, пекарів і кухарів, витягаючи їх з під возів...

Збили ся українські недобитки з козаками коло владики і той піднявши хрест, благословив їх на смерть. Всї полягли косарі, віддав Богу душу разом з ними і владика Іоасаф, порубаний шаблями ворогів православної віри.

Небогато слави придбали собі Поляки Берестечком, бо вони вигубили тут більше двайцяти тисяч неузброєних селян, узброєних же козаків, що мали чим оборонятись за всї вісїм день бойовища під Берестечком, загинуло не більше як десять тисяч.

Богун визволив козацьке військо з під Берестечка, але воно було без обозу і без харчів. Харчуватись від мешканців, ідучи великим військом, було неможливо, і через те наказний гетьман пустив козаків іти ріжними шляхами, наказавши всїм зійти ся до Білої Церкви та до Маслового Броду.

XII.

Коли Богун вийшов з облоги, між ним і ханом було девять день походу, про те, знаючи, що з великим військом хутко іти неможливо, він мав надію скоро дігнати ха-

на. При Богунови були Влучак, Довбня з перевязаною рукою і кілька сот козаків; з ним же була й військова скарбниця: шуфлядка з чотирма мішечками червінців.

Шлях, що ним сунула ся орда, добре визначав ся трупами коний, і силою чорних крюків, що злетіли ся до сього шляху з усьої України. Два тижні, перемінюючи коний, Богун гнав ся сим шляхом за ханом і на третім тижні нагнав його в Костянтинові.

Від Берестечка до самого Константинова всї татарські гареми везли попереду війська, і Марина два тижні не бачила хана. Тільки добігши сюди, хан упевнив ся, що погонї не буде і зважив ся відпочити і побачитись з ханкою.

Марина зустріла його непривітно. Вона знала, що хан з усією ордою покинув козаків, знала й те, що він взяв в полон Хмельницького, й військового писаря Виговського, і те навіть чула, що він має думку віддати гетьмана і писара королеви в бранцї під Берестечком. Молода жінка два тижні болїла душею за долею України, що мала знова лишити ся без гетьмана, і вже кілька разів посилала до хана листи з просьбами дігнати її та дати можливість побачитись з ним, але все було даремне: хан, хоч і дуже нудьгував ся побачити ся з нею, сподївав ся, що Марина буде вимагати, щоб він вернув ся до козаків під Берестечко, тепер же поворот був вже неможливим, і він наважив ся побачитись.

Хан увійшов в захистний, роскішний намет своєї жінки, вдаючи з себе байдужого до того, що було, і навіть веселого. Після привитаня він сів на складену з подушок софу і хотів посадовити жінку собі на коліна, але Марина вивручала ся, сказавши, що перше, ніж жартувати, вона хоче почути від хана, що саме стало ся під Берестечком, бо від сего залежить те, чи бути їй надалї дружиною хана, чи мати його за ворога.

— От же я так і знав, Газізю, — почав Іслам, — що ти тут на мене ремствуєш, а про те я ні в чому невинний. Я розкажу тобі все, як було. Поляків було далеко більше ніж Татарів та козаків. Узброєні вони самопалами й гарматами, мої ж Татари списами та сагайдаками; з козаків же половина мала в руках тільки коси. Як же було нам з Поляками змагати ся? До того ж в козацькому таборі зразу стала ся зрада, а мої мурзи, побачивши ту зраду, подумали, що козаки навмисне піддають ся Полякам, щоб спільно з ними вигубити Татарів. От мурзів і вхопив жах такий, що вони кинули ся, хто куди, а за ними й вся орда. Невже таки ти, моя люба, гадала, що я, славний лицар і нащадок великого Батия, своєю охороною поклав би на свою голову таку ганьбу?

Остатні слова зробили на Марину вплив.

— Справді, — міркувала вона, — не може цар своєю охотою зажити собі такого сорому, щоб втікати з бойовища.

Марина глянула на хана ласкавійше і сїла поруч.

— Ну, а на що ж ти забрав від козаків гетьмана саме під той час, коли він був там найбільше потрібний?

Хан трохи заміпав ся, але почав викручуватись.

— Сам він до мене приїхав і заїхав зо мною аж за милю від свого табору. Як було менї пустити його самого, коли Поляки зразу ж оточили козацький табор з усїх боків? Нїякий господар не пустить свого гостя на видиму небезпеку.

— Ну, а тепер чому його не пускаєш? Та ще я чула, неначе ти хочеш видати гетьмана королеви!

— Дурницї се, Газізю! І на думцї не мав я його видавати. Менї потрібні гроші, щоб викупити моїх мурзів, що вскочили в бранцї, а позаяк в сьому винен Хмельницький, я й вимагав, щоб він дав менї гроші на викуп мурзів.

Речі хана здавали ся Маринї щирими, і вона все більше заспокоювала ся.

— Ну, от бачиш, моя зоре ясна! — весело говорив хан, радїючи, що вибив ся таки на сухе. — Ти хотїла їхати з військом, щоб мене розважати, а замість того дорікаєш менї і гнїваєш ся на мене тодї, коли мене спіткала недоля і менї й без того гірко.

Марина почула себе трохи винною і,

поклавши йому руку на плече, сказала ласкаво:

— Ну, пробач мені, мій владарю, коли я винна. Ти знаєш, як болить моє серце за рідним краєм. А ти все таки пусти гетьмана — він тобі гроші й так віддасть!

— Не тільки що пущу, навіть знову допоможу йому перемогти Поляків. Я від спілки з ним не відрікаю ся.

Марина повеселійшала, почала шуткувати з ханом, набила йому, як завше, калян і сїла на подушках біля його ніг, як те він дуже любив.

На другий день до Костянтинова прибув Богун. Тяжка й сумна була його розмова з гетьманом. Почувши, як загинуло посільство на очах Богуна біля гребель і як Поляки вирізали всїх, навіть неузброєних селян, Хмельницький заплакав, як дитина; звістка ж про те, що військо зовсїм не має обозу й харчів, дуже його стурбувала. Тут же українські ватажки після наради стали на тому, щоб з ляхами не миритись, поки не буде упорядковане військо, маючи на увазї, що коли під рукою гетьмана буде військо, то й умови згоди з Поляками будуть лекші для України.

В той же день Богун перебалакав з ханом, заплатив йому за Хмельницького й Виговського вісїмдесять тисяч талярів, і хан зразу почав поводитись з гетьманом не як з бранцем, а як з спільником. Впряжаючи йо-

го від себе, він дав гетьманови на почет пять мурзів, а Богун дав сотню своїх козаків, і з тим Хмельницький поїхав на Паволоч і далї, на Корсунь, збираючи військо, Богун же другого дня мав їхати до своєї Винниці скликати козаків з Поділя і з ними йти до Білої Церкви, куди мали зібрати ся козаки з під Берестечка.

Про те, що Богун в Костянтинові і був в хана, зараз же довідала ся Астара, а через неї й Марина. Молоду жінку, обхопило бажанє побачити милого, що був так близько в сусїдньому наметї.

— Се ж не буде зрадою ханови, — упевняла себе Марина. — Менї б тільки глянути на нього і більше нїчого. Я й з того булаб щаслива.

— Астарочко, голубочко... — припала Марина до своєї вірної служницї, — хочу глянути на милого!

— Що ти, що ти, Газізю! Схамени ся!

— Менї б хоч одним оком!

— Одним оком?... Ну давай зробимо в наметї дїрочку і як він буде йти від хана, ти зможеш його бачити.

— Ах, аж, як славно! — аж заплескала в долонї Марина. — Зараз давай ножика і проріжемо намета!

— Тільки обережно, Газізю — спиняла циганка. — Помітить євнух — буде погано.

Марина довго стояла поміж полами намету, припавши оком до маленької дїрочки,

і таки діждала, поки Богун вийшов з ханського намету. Тепер вона упяла ся в нього своїм оком і їй здавало ся, наче вона увійшла в свого милого і йде разом з ним... От він озирнув ся раз і другий... Обвів очима навкруги і зник за наметами.

Марина блїда як крейда, хитаючись наблизила ся до софи і впала на неї.

— Що тобі? Що? — допитувала Астара, припавши до своєї господинї.

— Як він постарів... Який він змучений!...

— Не диво же. Кілько турбот він зазнав! Кілько день, мабуть, не злазив з коня, доганяючи нас!

— Нї, не сама втома відбивала ся в него очах... — говорила Марина задумано.

— А що тобі здавало ся?

— Нудьга в нього в очах. Нудьга його постаріла! Астарочко, менї того не досить, що я бачила його... Поки не бачила, менї було лекше... Тепер я не можу... Я повинна з ним говорити... Повинна возважити його... заспокоїти...

— Ох, Газізю, облиш те! Поговориш — дужче вразиш своє серденятко... Забути його тобі пора!

— Забути? — здивовано спитала Марина. — Нї, того нїколи не буде, Астарочко! Я повинна бачити Івана і говорити з ним. Се я зважила непохитно. Ти уладиш се, Астарочко? Адже ти мене любиш?

— Схамени ся, Газізю!... за се ж смерть!

— Ах, що на смерть тіла, коли вмирає душа? Невже тобі житє таке дороге? Ти зараз, слїди за Іваном і довідай ся, де він буде ночувати.

Астара злякано дивила ся на свою улюблену господиню. Навіть рукою полапала її за чоло.

— Ти не в собі, дитино!... чи може ти надумала втекти з милим? Так хан же сильонгрує всю Україну, знайде тебе!

— Нї, я не втечу. Я верну ся сюди, а тільки я повинна говорити з Іваном. Він озирав ся... він шукав мене очима...

— Так як же се зробити?

— Я тобі сказала! Слухай: вчора хан хвалив ся, що сьогодня вечером, після намазу, він збере до себе всїх мурзів, щоб обміркувати, як іти далї до Криму і кому саме яким шляхом іти. Поки тут буде нарад, я побіку до Івана, а щоб мене не злапали євнухи, ти вберем мене в своє убранє і помалюєш мене так, щоб я була похожа до тебе. Я побіжу, а ти лишиш ся в наметї. Сюдиж нїхто з євнухів не насміє увійти, бо про те давно по мойому проханю хан дав наказ..

— Загинемо ми обидві, дитино моя!... — сумуючи говорила Астара. — Але чиню твою волю.

Вірна служниця побігла за Богуном...

Надійшов вечір і коли добре смеркло

ся. Марина, перебрана за Астару, вийшла з намету. Біля входу вона побачила вартового, а коло сусїднього намету стояв євнух, приглядаючи за наметом ханської жінки.

— Цїлий день сьогодня швендаєш ся! — гукнув він до Марина, маючи її за Астару.

Марина мовчки обминула його, пробігла поміж наметами, як її навчала Астара, а далї вийшла в поле і попростувала до міста, що визначало ся на вечірній зірницї неба банями двох церков.

Почутє волї обхопило всю істоту молодої жінки. Обабіч неширокого шляху, що простягав ся по обнїжку, хвилювала ся спіла пахуча пшениця. В пшеницї на всї голоси цвіркали цвіркуни, розповідаючи про чари ночі, а з поміж квітів по обнїжку на Марину дивили ся своїми сумними очима зачаровані блищаки.

Боже, як давно не ходила вона вільними ногами по полю, як давно всього сього вона не бачила, не чула, не почувала!... Се було ще тодї, коли живі були її батько, й ненька, коли вона ще дитячими своїми прудкими ногами бігала по царинї своїх власних піль! Як давно те було! Здаєть ся, що минув з того цїлий вік, а про те вона досї живе.

Марина хутко наближала ся до міста. З недалекого ставу чути було кваканє й скреготїнє жаб, але той гармідер голосів нагадував їй щось близьке, нагадував її дитин-

ство і здавав ся за найкращі музики.

Ось ворота міста. Марину спинив вартовий козак. Мешканці міста не вірили своїм спільникам і тримали рушниці на поготові.

— Я до полковника Богуна, по його наказу!

Марина показала перстень Богуна. Старший на варті пропустив її і післав разом з нею козака до самої хати, де Богун.

Через кілька хвилин молода жінка увійшла до свого милого. Той сидів замислений, але побачивши циганку, зрадів, бо се означало, що й Марина тут близько.

— Сам Бог тебе посилає! — скрикнув він. — Чи здорова твоя господиня?

— Се я, Іване! Я тільки перебрана циганкою, щоб мене не пізнали!

— Богун з несподіванки поточив ся від неї.

— Марино! те ти? Ти покинула хана? Ти утікла до мене?...

Козак вхопив її в обійми.

— Ми втечемо сеї ночи... — говорив він, не памятаючи себе. — І даю клятьбу, що не тільки хан, а й саме пекло не відниме тебе в мене!

Він посадив Марину на лаву, горнув її до себе й цілував палко й ніжно, як сонце, що цілує своїм пекучим промінєм спілу ягоду. Вона не змагала ся. Сили покинули її і вона вся віддала ся його запальним обій-

мам і поцілункам. Вона мліла в його обіймах і не мала сили перечити щастю, що його так довго, так жаждучо бажала.

Нарешті вона опамятала ся.

— Рідний мій! Я бачила сьогодня тебе, коли ти виходив від хана. Як ти постарів, ся, голубе мій!

Марина милувала рукою його трохи посивілі вуси і вкрите зморщками чоло.

— Кілько турбот, скільки страждання зазнав ти за дні того пекольного бойовища!

— Нудьга виялила мене, моя горлице... Нудьга не тільки через недолю України, але й за тобою, моя бажана!

— Я вгадала се! — сказала Марина. — Я побачила по очах твоїх, що ти нудьгуєш, і не мала сили, щоб не побачитись з тобою і не сказати тобі, що люблю тебе, як і колись любила.

— І стільки?!. — з мукою спитав він.

— Тільки, моє серце! Я повинна вернутись до хана!

Руки козака впали і випустили її з обіймів. Щастє хвилини було розбите, як розбиваєть ся кришталевий кухоль з солодким питвом...

— Ти вертаєш ся до зрадника, що зубив Україну?

— Ні, Іване. Я сама так гадала, що він зрадив, але вчора я з ним перебалакала. Все склало ся так через нещастє. Татари полякали ся великого польського війська і

втекли. Хан заприсягнув ся мені, що не розірве спілки з Хмельницьким і буде давати поміч Україні й надалі.

— І ти ймеш йому віри?

— Подумай, друже мій дорогий, що було б, коли б я втекла з тобою... Хан погнав ся б слідом, шукав би мене й тебе по всій Україні і до щенту сплюндрував би нашу нещасну землю. Він догнав би тебе і забрав самого в неволю на тяжке катоване, а не піймав би нас, так забрав би з України в неволю сотні тисяч безвинних людий, віднявши батьків від дітий, а дітий від батьків.

— Проклята доле! — скрикнув з розпукою Богун.

— Коли ж ти візмеш мене з сього огидного світу? Коли ти увірвеш пекольну муку моєї душі? Те, що ти говориш Марино — правда! Будь вона проклята та правда, але тобі непоможе тепер покинути хана! Ще гірше не можливо, ніж було тоді, в Бахчисараї!

Богун сів до столу, змагаючись з своїм почутєм, Марина сіла поруч і, обнявши його рукою, милувала й заспокоювала. Але час не стояв... Час хутко біг. Хан, скінчивши нараду, запевне зараз прийде до своєї Газізі... Що ж буде тоді?

Нещасна невільниця схопила ся. Богун сам відвів її за браму і повів полем, держучи її руку в своїй руці. Закохані розмовляли про останні події і будуччину України

так, наче скоро мали знову бачитись. Нарешті Марина стала просити Богуна, щоб він лишив її, бо їй самій безпечнійше добігти до татарського табору.

— Прощай же, моє серденько, — сказав полковник, притуляючи свою кохану до серця. — Мені недовго на світі поневірятись. І я тому буду радий!... Мине час небуття і я знову побачу ся з тобою на тім світі. Там зійдемо ся і ніколи вже не розлучимо ся!

— А де моє волосє? — зненацька спитала Марина.

—Під серцем, у мене, моя бажана! ніколи не знимаю каншучка.

— Подай же мені слово, що носити будеш його під серцем, аж поки ми знову зійдемо ся.

— Охоче, голубко, бо я й сам ніколи б з твоїм волосєм не розучив ся!

— Ну тепер прощай!

І поцілувавши милого, Марина пташкою випорхнула з його обіймів і побігла до татарського табору.

Нарада в хана справді скінчила ся, і Астара сиділа ні жива, ні мертва, чекаючи всяку хвилину, що хан прийде і, довідавшись, що його Газізї нема, власноручно зниме їй голову своєю шаблею.

Не вспіла Марина вскочити в намет, як почув ся поклик євнуха, що хан іде. Збентежені жінки сховали ся поміж полами

намету і там Марина почала рвати з себе убраня своєї служниці, а Астара вхопивши кухоль води, почала змивати їй обличе.

— Що ж се моя Газізя сьогодня мене не зустрічає? — почув ся голос хана з середини намету.

— Я була хора, мій любий владарю! — відповіла Марина, тремтячи всїм тїлом, — і ось тепер я чепурю ся, щоб не здатись бридкою свойому милому!

— Я навіть голосу не пізнаю своєї дружини! Бідна Газізю!... В тебе певно пропасниця. Чи не дме тут десь вітер по під полами намету?

— Нетурбуй ся, коханий, — се минеть ся!

Через кілька хвилин Марина вийшла до хана загорнута в легкі саєтові запинала. Іслам Гірей вже сидів на подушках і, притягши молоду дружину за руку, посадив її собі на колїна.

Чи може бути більша мука для жінки, як та, щоб з палких обіймів милого перейти в холодні обійми нелюба? І Марина сьогодня зазнала тої муки. Тїло підстаркуватого хана здавало ся сьогодня Маринї кістяком мерця. а його довгі руки холодними гадюками. Вона била ся в його обіймах, як пташка у пазурах кота, і кликала до себе смерть, так само, як за годину до того кликав до себе смерть Богун.

Ранком другого дня хан підняв орду і рушив далї до Криму.

XIII.

Викупивши гетьмана, Богун по умові з ним подав ся до Винниці і порозсилав своїх козаків по всьому надбужю набирати нове військо. Завзяті Подоляни знов підняли ся, і через тиждень Богун навчав строю вже великий полк з пять тисяч комонних козаків. З тим військом він хутко пішов до Білої Церкви, щоб там заступити шлях польському війську.

Шляхом Богун перестрівав ватаги козаків, що йшли з під Берестечка і хоч ті були обдерті, голодні й поспішали ся до домівок, Богун умовляв їх прилучити ся до нього.

— Розійдетесь по хатах, — говорив він до козаків, — то всїх вас перебють ляхи нарізно і дїтий ваших у бидло повернуть, а як станете разом зо мною, то перепинимо ляхів і вратуєте свої доми від ляцького руйнованя.

Більшість козаків слухали улюбленого полковника і прилучали ся до нього в такому числї, що під Білу Церкву Богун прибув вже з десятьма тисячами. Там він зразу почав окопувати ся й узброювати Білу Церкву гарматами, щоб дати ляхам відсїч.

Тим часом Хмельницький перестрів ті полки, що пішли з під Берестечка до Кор-

суня й Маслового Броду, і також прибув з ними до Богуна.

Наближали ся до Білої Церкви й ворогн. З під Берестечка з великим військом сунув ся Потоцький, а з Литви Радзівіл. Знову наближала ся рішуча хвилина. Поляків було далеко більше ніж Українців, і Хмельницький, не наважуючись счепив ся з ними, післав післанців, щоб перебалакати про згоду. Поляки згоджували ся, але тільки з тим, щоб лишила ся автономна сама Київщина, всї ж останнї землї України, щоб підлягали Польщі, як було до повстаня.

Богун і з ним богато козаків не хотїли пристати на такі умови.

— Ти ж бачиш,—сказав Богун гетьманови, — люди не хочуть корити ся ляхам. Навіть неузброєні селяни дають ляхам відсіч. Цїлі села й міста гинуть змагаючись з ворогом, маючи за краще вмерти, ніж корити ся неправдї, ти ж маєш військо і не ведеш його в бій.

— А що буде, — відповідав Хмельницький — коли ляхи і тут переможуть нас, як перемогли під Берестечком?

— Тодї знову будемо бити ся з ними біля Корсуня, Чигирина, на всякому місцї... Продержимо ляхів під зброєю до зими... Вигубимо їх безхлїбєм, морозами! Та вони й до Різдва не додержуть ся! В тебе козаків щодня буде більше, а ляхів щодня буде менше. Хиба не знаєш, що як на переливки,

то вони зараз тікають. От тоді, коли заженемо їх знову за Случ та за Стир, тільки тоді можна про згоду умовлятись.

Про те Хмельницький не зважив ся стати до бою. Він бачив, що після Берестечка козаки й старшина не так вже прихильне ставлять ся до нього, як колись, і бояв ся, що коли знову трафить ся йому пригода, то його скинуть з гетьманства і оберуть иншого. Навіть Богуна, не вважаючи на всї його послуги, Хмельницький тепер не любив за те, що той часто не згоджував ся з ним в військових справах і не корив ся його волї, а Богунова слава тільки дратувала його. Хмельницький бояв ся, що Богун може скинути його і стати гетьманом.

Богунові козаки — Подоляни й Волинцї — рішучо не хотїли ставати до згоди, бо їхня країна мала підлягати Полякам. Вони від себе посилали до Потоцького післанців з погрозами, що не стануть до згоди, як що Поляки не згодять ся на зборовські умови. Але нїщо не помогло, і Хмельницький підписав умову, власноручно убивши при сьому булавою кількох козаків, що в вічи лаяли його зрадником.

Після Білоцерковської згоди становище України стало далеко гірним, нїж після Зборівської. Польські жовнїри й драгуни стали на зиму по всьому Поділю, Волинї, Брацлавщинї і по всїй лївобережній Українї. Під захистом свого війська туди зразу ж на-

бігли польські пани й підпанки з своїми орендарами Жидами. Пани повідбирали в селян землю, що її селяни вже три роки орали, повідбирали худобу і всяке збіже, люто мстили ся на своїх кріпаках і в кого знайшли зброю, того катували.

Завзяті Подоляни й Волинці не хотіли корити ся панам і лїзти знову в те ярмо, що його вже три роки своєю кровію скинули. Вони збирали ся в ватаги, переховували ся по лїсах і звідти били ся з панами. Поляки ж, захопивши таку ватагу, нещадно катували селян, вигадуючи на них такі муки, що, здаєть ся, й саме пекло того б не вигадало.

Одного ранку Богунови, що, втративши через згоду гетьмана своє полкове місто Винницю, жив тепер в Умані, сказали, що до нього прибули земляки з Поділя. Богун вийшов на ґанок і з жахом потягнув ся назад: двір був повний страшних примар. Тут були неначе тїни людий, з чорними ямами під чолом замість очий; були такі, що замість носів та уший, в них на обличі червонїли розятрені рани; були кістяки з вишкіреними зубами, бо людям було відрізано губи; де в кого, замість рук, були чурупалки, а по земли мов павуки катали ся люди без ніг і без рук. Всї сї примари простягали до Богуна руки, або чурупалки від них, і благали до нього нелюдським стоном і ревом, бо в більшости з них були відрізані язики.

Стогін вибив ся з грудий посивілого в сї-

чах полковника. Він зрозумів, що то за примари, бо ще під Білою Церквою перечував яка буде німета панів.

— Брати мої рідні! — з риданєм кинув ся Богун до калїк. — Земляки мої нещасні! Побила нас лихая година. Знущають ся ляхи над нашою кровію, над нашим безголовєм!

— Гетьман відцурав ся нас! — гукали ті, хто мав можливість гукати. — Покинув нас ворогам на поталу, так хоч ти згадай про земляків своїх! Ми вже загинули, але ще не всї, там по над Бугом та по над Днїстром ще змагають ся, ратуй хоч тих!

— Нехай мене скарає Господь... — відповів Богун, — коли я покину шаблю, поки ляхи пануватимуть на Українї! Ідїть всї й везїть безносих в Чигирин до гетьмана. Нехай подивить ся, до якої згоди з ляхами привів він Україну! А я дам вам гроший, проводирів і лист до нього.

В листї до гетьмана Богун писав:

— Глянь, Богдане, на братів наших з Поділя! Хоч ти рубай менї голову, а я зараз іду з своїми козаками до Бугу. Лїпше десять раз умерти, нїж бачити те, що ми бачимо!

Ті калїки й рішучий лист Богуна, зробили вплив на Хмельницького. До того ж ще сойм в Варшаві не ствердив Білоцерковської умови, і гетьман був вільний не рахувати ся з нею.

По веснї 1652 року Хмельницький дав

кілька козацьких полків свойому синови Тимошеви і звелів іти на поміч Богунови, а сам з кількома полками пішов позаду.

Тиміш Хмельниченко сполучив ся з Богуном, і вони разом пішли за Буг до гори Батіг, де стояв з польським військом коронний гетьман Калиновський. Там козаки так погромили Поляків, що з їхнього війська мало хто лишив ся живим. Був убитий навіть сам Калиновський.

Після славного Батогського бойовища знову підняло ся на Україні все поспільство, а все панство кинуло ся тікати, кому куди пощастило ся втечи. Козацькі сотні без наказу і навіть без дозволу Хмельницького, вибивали по Україні польських жовнірів та драгунів. Богун з своїм полком рушив з під Батога на Поділє, добив решту польського війська і знову опанував своєю рідною Винницею. Минув місяць, і все Поділє, Брацлавщина і Волинь і вся лївобережна Україна були знову вільні від ляхів та панів. Радість велика стала по всій Україні; люди, зустрічались, цїлувнали ся й обнимали один другого, як на Великдень. Наслїдки Берестечка були знищені.

Та не дуже довго протягло ся те щастє. За осінь та зиму Поляки назбирали нового війська і весною 1653 року на Україну з 15,000 війська набіг новий польський гетьман Чарнецький. Він намислив вжити нових засобів, що до війни з Україною, а саме:

вирізувати всїх Українців, хоч козаків, а хоч і посполитих, не дивлячись на те, чи узброєні вони, чи не узброєні, не лишаючи живими навіть жінок і дїтий, щоб з рештою викорінити український непокірливий народ, а заселити українські землї Поляками.

Несподївано набіг він з Полїся на Брацлавщину, попалив до останньої хати міста: Самогородок, Прилуки, Липовець, Ягубець, Лиці та Борщовку і до ноги вирізав там всїх людий. Нїколи в світї, навіть за часів Батия, не робило ся того, що виробляв на Українї Чарнецький. По руїнах сїл та міст, вкритих непохованим людським трупом, бігали цїлі табуни собак та вовків, розтягали трупи на шматки, а гайворони допомагали їм білувати кости.

Вжахнув ся Богун, почувши про лицарську роботу Чарнецького, і не вважаючи на те, що мав під рукою тільки один полк з трьох тисяч коний, кинув ся навперейми Чарнецькому до замку Монастирище, щоб там заступити йому шлях.

В Монастирищі дуже зручно було обороняти ся, бо з одного боку козаків захищали високі, муровані стїни та башти напівзруйнованого замчища, з другого — під кручею бігла річка, з третього ж, де підходило поле Богун почав робити окопи.

— Тут і помремо, — сказав Богун сотникам, — як що гетьман не дасть помочи.

— Менї, то воно б і час уже... — обіз-

вав ся Влучак. Вже з мого товариства нікого нема на світі. Я один досї допчу травицю, не знаходячи собі смерти.

Довбня з Влучаком не погодив ся.

— А у мене ще здорово на ляхів рука свербить. Тепер ось правиця загоїла ся — саме добре буду гатити їх келепом.

Довідавшись, що в Монастирищі засів Богун тільки з одним полком, Чарнецький дуже радів тому, що нарешті таки злапає проклятого українського бунтаря, що вже так дав ся в знаки Полякам. Ставши табором недалеко міста, він зразу ж кинув ся з кількома полками на козацькі окопи. Шалений був його наскок, але Богун дав йому відсїч, що після того козаки три днї закопували трупів Поляків, що лишили ся по рівчаках поперед окопами.

Ся відсїч не спинила Чарнецького. Війська в нього було в пятеро більше, ніж в Богуна, а принада захопити славного козацького ватажка була занадто велика, і він щодня почав водити своє військо на нові штурми, переміняючи полки, щоб давати їм час спочити і щоб дужче стомити козаків.

Через кільки день Чарнецький помітив, що на штурмах в него гине дуже богато полковників та хорунжих і що всї вони гинуть від стріл. Один верне ся з вибитим оком, другий з розірваним носом, а де кому стріли доходили й до серця. То була робота Влучака. Він здер ся на башту замку, простяг ся

там собі, як пан на софі, курив люльку та виглядав побіля окопів польських привідців, а як кого нагледить, так той вже й його. Натягне добре тетіву свого лука, а стріла вже знайде, кого їй треба.

Чарнецький лютував з сього, але неміг довідатись, звідкіля летять стріли.

Два тижні вже тягла ся облога, а гетьман не йшов Богунови на поміч і навіть звістки від нього ніякої не було. Козаки стомили ся і ставали байдужими. На третім тижни, щоб надати їм жвавости, Богун післав Чарнецькому листа:

— Мостивий пане, — писав він, — я чув, що твої земляки прославляють тебе, як завзятого лицаря. Бажало ся б мені подивитись, як ти бєш ся. Виходь зо мною на герць. Хто кого переможе, того й буде Монастирище. Не будемо й крови наших вояків даремо проливати.

Піславши листа, Богун виїхав на доброму коні за окопи і почав викликати Чарнецького. Козаки рясно вкрили окопи, любуючи на молодецьку вдачу свого полковника. Втоми, як не було; завзятє в усіх заграло в очах. Скоро й Поляки почали виходити з табору, але Чарнецький не виїздив.

Богун басував своїм конем по полю, чекаючи суперника... Аж ось затрусила ся земля і забрязчали шибки в Монастирищі від вибуху кількох десяток польських гармат, і Богун впав разом з своїм конем на землю.

То Чарнецький в відповідь на його лист звелів вдарити на нього з гармат...

Але не впала ще з неба Богунова зірка: розірвало бомбами на шматки його коня і нигде самого не зачепило. Кинув ся до полковника з оконів Довбня з козаками, але Богун вже встав і шаблею погрожував Чарнецькому за його зраду.

Ледве встів Богун повернутись до своїх оконів, як Чарнецький вдарив на Монастирище всім своїм військом. Скажений був сей штурм. Поляки лїзли на видиму смерть, сотнями давили один другого по рівчаках оконів і, загативши їх своїм трупом, вискочили на вали.

— Діти мої рідні! — гукав Богун до козаків. — Памятайте, що зараз ви захищаєте всю Україну від нелюдського ката. Не погубіть же козацької слави.

Але козакам не треба було нагадувати про козацьку славу — вона була тут, вони самі творили козацьку славу, і сотня козаків на передних оконах вся полягла разом з славним своїм сотником Дрозденком, не покинувши й на крок окопу. Люто бють ся козаки й по других оконах, дорогою ціною віддаючи своє житє; не зважають вони й на те, що замок від бомб заняв ся. Гасять вони пожежу і бють ся одночасно.

Богато полягло вже навкруг Монастирища ляхів, але ще в них сила велика, і Богун зрозумів, що задавлять вони козаків, бо

вже вдерли ся в окопи. Разом він помітив, що Чарнецький пригнав вже під стіни всї до останнього полки і що табор в нього порожний. В мить Богун скористав ся з сього, і доручивши військо Довбнї, сам з тисячею козаків вибіг понад замок на поле і, оббігши польське військо стороною, вскочив в їхнїй табор і підпалив намети й стирти сїна.

Поки тяг ся сей пекольний штурм, Влучак робив своє дїло: вибивав на вибір ворожих ватажків. Аж ось очи старого запорожця заграли лютим вогнем: він углядів на оконї з піднятою шаблею в руцї самого Чарнецького. Мать одна... брязнула тетїва, жалїсно заголосила стріла, і впав Чарнецький, заливши ся кровію: стріла пробила йому обидві щоки, пройшла крізь рот й зачепила язик.

,Вхопили Поляки свого гетьмана, витягли йому з рота стрілу і понесли на руках до табору, але табор вже горів, а з поміж польських наметів, мов вітер вихопив ся Богун і вдарив на Поляків, що були біля окопів, з заду. Вжахнули ся Поляки, немаючи майже нїкого з провідників, і мов отара овець, кинули ся в розтїч, лишивши козакам в свойому таборі все награбоване по Брацлавщинї добро.

Чарнецького вони вспіли таки покласти на віз і повезли в Польщу, а всїх останнїх, більше трьох тисяч, поранених покинули на волю козаків. Всього вигубив Бо-

гун під Монастирищем вісїм тисяч Поляків, сам же стратив всього кілька сот козаків.

XIV.

Богун гнав рештку польського війська через всю Волинь і знову зробив Україну вільною від ляхів, але скоро на заході сонця почали збирати ся чорні хмари. Король польський Ян Казімір, побачивши, що сам України не поборе, став до спілки з Волоським володарем та Семиградським королем і тепер сам йшов з великим військом на Поділє, а з за Днїстра туди ж сунули ся Волохи й Ракочий Семигородський.

Довідавшись про те лихо, Хмельницький знову звернув ся до хана за помочию і з тим же звернув ся й до турецького султана. Султанови не до вподоби була спілка Волохів з Поляками, і він звелїв ханови йти на поміч Хмельницькому.

Хан збирав ся неохоче і в розмові з Мариною ремствував на українського гетьмана.

— Шість років вже, — говорив він, — як через Хмельницького я не знаю спокою. Виходить справдї так, наче я на послугах в гетьмана. Час вже скінчити з сим.

— Друже мій! — умовляла хана Марина. — Се ж тобі такий гарний випадок, щоб відплачити королеви за Берестецький сором! А то ще вороги твої заберуть собі в

голови, що татарська сила в ніщо повернула ся!

Але ханови не так то кортїло піднимати свою славу. Він тепер прийшов до думки, що вже час зовсїм порушити спілку з Україною, бо за сї пість років, що він не брав з неї ясиру, невільники в Кримі і по всїй Туреччинї дуже подорожіли. Міркував він, що ставши тепер до згоди з Поляками і набравши на Украні добрі гурти бранців, він може мати велику користь.

— Тепер, Газізю, — сказав хан з посміхом, — ціна на славу поменшала. Тепер гроші важуть більше за славу.

— Невже все можна цінити на гроші? Ну, наприклад, за кількоб ти продав мене, колиб знайшов ся купець?

Іслам засміяв ся і, притягнувши Марину за руку, посадив її коло своїх ніг на подушку.

— Ах ти, моє блазенятко! Продають тільки те, що самому непотрібне, ти ж дорозша менї над усе на світї... ти утїха мого житя, і колиб не ти, яке б воно було сумне...

— Чи справдї ж ти так мене любиш?

— Я нїколи не гадав, що можна так любити жінку, як я тебе люблю.

— Ну, так я певна — ти візьмеш мене на війну, як і той раз?

Хан почав відраджувати їй те. Він бояв ся, що Марина буде йому заваджати в тій справі, яку він надумав.

— Чи годить ся ж тобі, Газізю, їхати? Заходить осінь. Треба сподівати ся, що й всю зиму доведеть ся пробути в поході. Де ж таки тобі поневірятись в наметї. Менї й той раз шкода було тебе. Скільки ти лиха зазнала! Се прямо було б себелюбством з мого боку, коли б я тепер взяв тебе в похід.

— А мене так вабить ще раз побувати на рідній Українї! — сумуючи говорила Марина.

Сї слова були ханови дуже неприємні і він насупив брови.

— Годї тобі вже про Україну марити думками! Де ж твоє кохане до мене, коли тобі досї Україна рідна, а не Крим. Вже чотири роки як ти менї дружина, і час тобі звикнути до того, що ти правовірна і Татарка!

Марина зблїдла на виду і встала з подушки. Нїколи в світї вона не буде Татаркою й бісурманкою, як нїколи не забуде й своєї рідної України. Схвильована вона залишила сю розмову, маючи надію, що згодом вона таки умовить хана взяти її з собою.

Надії Марини не справдили ся. На сей раз хан уперто відмовив їй у її домаганю. В осени він вийшов з ордою в похід, зовсїм не взявши гарему.

XV.

Одночасно з ханом вийшов з Чигирину в похід з дванайцять полками козаків і гетьман Хмельницький.

Наближала ся осінь. Україна була вкрита копицями, складеними з снопів покошеного хліба. По копицях ще можна було знати, де складена червоно-золота пшениця, де жовте жито, а де срібно-жовтий овес. Зайшла саме возовиця і по полях було не мало людей з возами.

— Дивись, яка курява на сході! — гукнула з воза жінка до свого чоловіка, що подавав на вилах їй на віз снопи. — Чи не Татари йдуть, боронь Боже!

— Хиба Татари зі сходу йдуть? — обізвав ся чоловік придивляючись. — Певно козаки з Чигирину.

Хмара куряви наближала ся і скоро з за кряжа виникло велике комонне військо.

— А он і з заходу курява! — скрикнула жінка, показуючи на захід. — Матінко! Отсе ж пропали ми, бо з заходу певно ляхи та тут битись будуть з козаками!

Чоловік заметушив ся, запрягаючи волів і поїхав геть далї від шляху.

Зі сходу наближало ся козацьке військо. Чепурне те військо і на добрих конях, всї козаки, як один. Їдуть сотня по сотнї, полк за полком, коливаючись та виблискуючи на сонцї острими списами. По переду сам Богдан Хмельницький їде на буланому, оточений пишною старшиною. То іде він походом на Поділє, аж до Днїстра, бо туди наблизивсь і став під Жванцем з великим військом його ворог, король польський, а за

річкою біля Хотину стали його спільники — Волохи і Угорці.

Побачив гетьман, що на зустріч наближаєть ся військо і здивовано приглядаєть ся. Розглядів він і те, що попереду того війська їде віз, а на возї щось чорне лежить.

— Панове, — звернув гетьман до старшини, — що воно таке?

Полковники, хто був з молодшими очима, вже розглядїли, що те чорне була труна, і догадали ся, що то везуть тїло гетьманського сина Тимоша, але нїхто не хотїв того сказати в голос.

— Тиміш!... Тиміш! — з роспачем скрикнув нарештї гетьман.

Хмельницький мав вже звістку, що в бойовищі з ляхами й Волохами під Сучавою Тимоша було тяжко поранено, і тепер, розглядївши труну, зразу догадав ся, хто в нїй.

— Сину мій нещасний, любий. Надїє моя!

— Не побивай ся, гетьмане! — кажуть полковники. — На все Божа воля!

— Слава Господеви! — скрикнув гетьман, опанувавши собою. — Славлю Господа, що мій син помер, як козак і не дав ся ворогам до рук!

Гетьман злїз з коня. Зійшла з коний і вся старшина. Військо козацьке спинило ся. Всї поскидали шапки. Віз з трумною наблизив ся. З позад війська найшли попи і заспівали „вічную память.” Пішов з кадила

синенький дим і розвив ся по вільному повітрі. А у повітрі над трумною весело щебетали птанки, байдужі до людського горя.

Поцілував гетьман трумну свого сина.

— Рано ти, сину мій, ляг спочивати. Попередив свого старого батька!

Вклонив ся до землї гетьман і рушив з військом далї, щоб захистити Україну від ворога.

Близько Жванця Хмельницький злучив ся з ханом і щоби вигубити польське військо, порадив ханови післати загони на Волинь та Галичину, щоб перетяти королеви дороги до Львова та Варшави.

Порада гетьмана була влучна і через якийсь час в польському війську почало вже неставати поживи, а тут і ще надійшли морози і польські жовніри почали мерзнути й гинути. Військо польське скоро почало ремствувати на короля і хвилюватись, а далї кинуло ся ватагами розбігати ся. Спільники Яна Казимира також пішли до своїх домівок в Волощину та Угорщину, і король опинив ся в скрутному становищі.

З початком грудня, Хмельницький почав умовляти хана, що саме тепер час вдарити на Поляків, але саме тут і король, знаючи своє кепське становище, почав перемовляти ся з ханом про згоду. Ханови того тільки й треба було: він взяв з короля сто тисяч червінців і зрік ся своєї спілки з козаками й Хмельницьким.

Таким чином гетьман з козаками лишив ся поміж двома великими ворожими таборами і мусїв потайно відвести козацьке військо далї від зрадливого спільника, а через кілька день зовсїм пішов з Поділя за Буг.

Богун не дійшов з гетьманом до Бугу і повернув до своєї Винниці, але скоро до нього надійшли вісти, що Татари палять села й беруть людий в неволю. Полковник кидав ся з своїм полком в усї боки, розганяючи татарські загони і визволяючи невільників, але мало що йому пощастило зробити, бо вся татарська орда з сто тисяч коний, розпорошила ся по Поділю й Підбужу, мов саранча.

Великий плач і стогін стали по Поділю: Татари ловили молодих дївчат та молодиць, парубків та чоловіків, вязали їм за спину руки, привязували одного до другого і так гнали до Криму.

Тяжко зажурили ся Богунові товариші, бачучи навкруг себе руїну!

— Тепер загине Україна! — говорив Довбня. — Нема для неї захисти нї з якого боку. Скрізь вона оточена ворогами.

Про те Богун з ними не згоджував ся.

Лїпше знати, що навкруг в нас вороги, а нїж мати за плечима таких спільників, що потайно кидають ся на тебе тодї коли тобі найбільше скрутно.

Так говорив Богун і хоч болїв, серцем за долю України, але радїв, що нарештї У-

країна не має лукавого спільника і буде покладати ся тільки на свою силу.

XVI.

Тяжкі думи гнітили душу гетьмана, коли він вертав ся з під Жванця. Шість років пекельної боротьби з ворогами, шість років походів, турбот, пригод і небезпеки в бойовищах, цілі ріки пролитої крови, тисячі поруйнованих міст... все те мало піти марно і лишити Україну знову без волї й обезпеки. Тепер вже яскраво визначило ся, що колиб Україна самотуж перемогла Польщу, то їй допомагали б Татари або Угорці й Волохи, і Україна завше мала б двох ворогів. Ні з якого боку вона не мала захисту. Не воювало її тільки московське царство і посполиті люди, що бажали собі тільки вільного та спокійного хлїба, зрозуміли се і зараз після Берестечка чимало людий з Поділя, щоб уникнути панської німети, підняли ся і, побравши своє збіже, потягнули ся на східний бік Дніпра до Осколу, Харкова та річки Донця.

Побачивши, що Поляки знайшли собі спільника в кримському ханови, Хмельницький зважив за потрібне шукати собі инших спільників, і він прямо з походу післав послів до свейського короля та московського царя просити їх про спілку й поміч.

Цар згодив ся приняти Україну під свою зверхність і 8 січня 1654 року в Переяславі

відбула ся велика рада, на якій гетьман, забезпечивши Україні добру автономію, умовив козаків присягнути цареви на підданство.

Більність козацької старшини і простих козаків пристала на умову гетьмана, але Богун та запорожський кошовий Сірко, хоч і не сперечали ся проти спілки з московським царством, але зрікли ся присягнути на підданство.

Не вспів Богун повернутись з Переяслава до Винниці, а вже в Варшаві знали і про те, що Хмельницький присягнув московському цареви і про те, що Богун зрік ся присягнути.

З сеї незгоди козацької старшини король хотів скористуватись і післав до Богуна післанців, щоб прихилити його на свій бік.

Богун чемно привитав послів і почастував хлїбом і солию та доброю чаркою, а після обіду старший посол, шляхтич Олекшич, почав виконувати доручення короля. Він повів розмову з Богуном від тих часів, коли Українці жили у добрій згоді з Поляками, не відріжняли навіть себе від Поляків і мали державу польську за свою батьківщину. Далї він перейшов на ті часи, коли за гетьмана Сагайдачного козаки з славою били ся поруч з Поляками і були Польщі у великій пригоді, а Польща з свого боку проливала кров своїх синів, захищаючи Україну від Турків.

— І от тепер, — провадив післанець далї. — Хмельницький знищив се єднанє і заляв кровію всю Україну й Польщу. Він уневняв всїх, наче бєть ся за волю свого народу, а врештї зрадив свій народ і в цдав його на вічні муки в московське ярмо. Ти, полковнику, єдиний на Українї певний та меткий вояк й ватажок. На твоїх плечах пяниця Хмельницький їздив увесь час і колиб не ти, то він нїгде не взяв би над нами перемоги. Не йому, пяницї непросипному, бути гетьманом України, а тобі — лицарю славному. Ми чули, що ти зрік ся присягнути московському цареви і от його величність король дарує тобі за се з усїм своїм родом шляхотство, доручає тобі гетьманську булаву і жалує тобі на власність староство, яке тобі найлюбійше. А щоб ти менї вірив, ось тобі королївський лист з печаткою!

Богун взяв лист, прочитав його сховав за кантуш і вже тодї відповів:

— Ти довго, вельможний пане, говорив, а я все тебе слухав, тепер послухай ти мене. московському цареви я не присягнув, але не через те, що бажав би служити королеви, а через те, що вільному народови, як тепер ми, не личить нїкому присягати. Булави від короля я не приймаю, бо вільному народови не личить приймати клейноди з чужих рук. Гетьманом України я не згоден бути, бо з сього пінов би розбрат поміж козаками, і поділ України на двоє. Україна має гетьмана, ви-

браного вільними голосами. Той гетьман — Хмельницький, і у військових справах я йому корю ся.

Ще кілька день після того посли умовляли взяти булаву, але він рішучо відмовив ся.

— Перекажи його величности, — сказав він на останнє Олекшичу, що я дуже дякую за честь і дуже радий жити з Поляками в згоді, та тільки по сусїдському, як вільний поруч вільного, а не в підданстві.

— Будеш каяти ся, полковнику! — сказав Олекшич, сїдаючи вже на коня. — Польща могутня. Прийдемо ми на тебе з великим військом, побємо твоїх козаків, тебе заберемо в бранцї, а Україну спльондруємо так, що й живої душі на нїй не лишить ся!

— Буде те, що Бог дасть! — відповів Богун. — А прийдете з зброєю, то битиму ся з вами на смерть, як і до сього часу бив ся.

XVII.

Марина нетерпляче дожидала хана з походу, щоб довідатись про долю України. Він прибув до Бахчисараю около Різдва, випередивши, як і завше, своє військо.

Того дня, сподїваючись вечером хана в свої покої, Марина вбрала ся в своє найкраще убранє, причепурила своє чорне шовкове волосє блискучою золотою пряжою, на білу шию надїла кілька разків перлового

намиста, а на ноги — блакитні, сріблом гафтовані черевики. Молодій жінці тепер минуло двайцять чотири роки і вона саме розцвилась чарівною красою української вроди і налила ся мов спіла ягода.

Побачивши свою укохану дружину, Іслам Гірей прямо зачарував ся її красою і довго не мав сили відвести від неї очий.

Марина привітно посадовила хана на софу, подала йому калян і сіла біля його ніг.

— Розповідай же, мій владарю, своїй Газізі, як склав ся твій поход? Чи благословив Аллах твою зброю. Чи добре погромив ти польського короля?

Хан зразу надумав, що говорити жінці, і відповідав, не вагаючись:

— Аллах був дуже милосердний до Татарів. Він всемогучий вчинив так, що я, не проливши й краплї крови, добув все те, чого бажав.

— Як же стало ся? І що саме ти добув? —спитала Марина трохи збентежено, бо здобуте на війні без перемоги без змаганя, здавало ся їй неймовірним.

— Ми з Хмельницьким безхлїбєм примусили короля згодитись на наші домаганя. Я взяв окупу сто тисяч червінців, а Україні добув потверджеия Зборовської умови. Україна тепер знову вільна.

Марина радіючи поцілувала хана в руку.

— Я знала, що в тебе добре серце, мій

царю! За те я тебе й люблю.

З радощів Марині справді здавало ся наче вона любить Іслама і вона припадала до него, пестила рукою його бороду, милувала його чоло і дуже весела була ввесь сей вечір.

Після того дня житя Марини пішло, як і в попередні роки. Здобувши собі від хана волю їздити ридваном по околицях міста не тільки що пятниці та по великих святах, коли їздив увесь ханський гарем, а й по всяк час, колиб їй не забажало ся, Марина часто користувала ся сим правом. Хан вимагав тільки, щоб його дружина додержувала закону і зашпнала ся так, щоб тільки одно око її було видко, але й сього закону Марина додержувала тільки на людях, виїхавши ж за місто, вона зовсім скидала душне запинало

На дворі почало теплійшати. Сонічко в Криму рано почало пригрівати землю. Гори навколо Бахчисараю і тополї у дворі ханського палацу зазеленїли, і Марину потягло за місто. Їй подали ридван, і вона з Астарою та узброєним євнухом на переді поїхала.

З усїх околиць Бахчисараю Марині найбільше подобав ся шлях до річки Качі, де по над річкою понависали такі дивовижні, чудово хороші скелї та кручі. Проте під той час біля Качі було ще вохко, Марині ж замануло ся побачити просторе небо без гір і побути на степевому повітрі, схожому до

рідного повітря України, і вона звеліла везти себе на північ, до річки Альми.

Рідван виїхав за ворота міста і покотив ся степом. Молода жінка упивала ся світим повітрем, любуючи на зелений килим з степової трави, що вкривав невисокі розлогі кряжі, схожі до кряжів її рідного Поділя. Через годину, на півночі, виникла з під гори широка долина річки Альми помережана садами, виноградниками й тютюнищами і підперезана двома довгими рядами високих, струнких тополь.

Марина знала, що під сими тополями склав ся шлях до Перекопу й на Україну і полинула думками далеко по шляху на північ, у край веселий, на тихі води та під ясні зорі рідної України.

— Чи не час нам повертати назад? — спитав, обернувшись до Марини, євнух.

Зачарована далеким краєвидом, і замислена згадками про рідний край Марина здрігнула ся з несподіванки, і погляд її впав на великі натовпи людий, що були трохи осторонь від шляху. Люди були в сіраках, але обдерті, ноги їх були босі й заюшені кровю. Сотні змарнілих, замордованих дівчат сиділи під тополями, окремо від чоловіків, пригортаючись одна до другої і з нудьгою похиливши свої голови. Навколо натовпів стояли й їздили татарські вершники з довгими батогами.

Крик вибив ся з грудий молодої жінки...

Вона відразу розпізнала, що то були за люди, бо вони були й рідні, близькі, а нудьга й муки їхні були їй зрозумілі, бо вона й сама їх колись зазнала... То були бранці — невільники з України.

— Як? — скрикнула Марина, — бранці з України?

— З України! — відповів їй євнух, не гадаючи, що тим робить хановій велику прикрість. — Се ще тільки передня валка. Кажуть, що їх, як саранчі, женуть!

—Не може бути! се ж наші спільники!

— Гяури хиба можуть бути спільниками правовірних? — говорив необачний євнух, задивляючись разом з тим на гнівну красу ханської жінки. — Гяури істнують тільки на те, щоб працювати на нас, правовірних.

— Привертай коний в праву руку, до дівчат! — сказала Марина.

— На що ж до них? — схаменув ся євнух. Тобі негодить ся ні з ким сторонним розмовляти!

— Я буду з ними розмовляти! — власно сказала Марина. — Повертай!... а як ні, то я злїзу з ридвана і піду до них пішки!

— Зглянь ся на Бога! — злякано скрикнув євнух. — Ти схотїла, щоб менї відрубали голову? — то підвертай!...

Євнух штовхнув візника, щоб той підвернув ридван до бранців, а сам обернув ся до Марини й сказав нишком:

— Тільки гляди не хвались старшому свинухови, або ханови, бо буде й мені й тобі лихо.

Марина не слухала його, бо вся уняла ся очима в бранців.

Рідван спинив ся біля купи дівчат.

— Звідкіля ви, дівчаточка? — спитала Марина.

Дівчата здивовано поглядали одна на другу: Татарка заговорила до них по українському.

— Не дивуйте ся з мене, сестрички... Я така ж бранка, як і ви... Скажіть, звідкіля ви?

— З Буту річки! З під Ладижина! почули ся голоси.

— Боже милосердний! — скрикнула Марина з жалем. — Землячки ж ви мої рідні! Як же вас побрато в неволю, коли у гетьмана з ханом спілка?

— Добра спілка! — почув ся з натовпу голос чоловіків. — Нема чого говорити!

Марина глянула на голос і побачила поміж бранцями селянинами молодого козака у темносиній військовій чумарці.

— Побила нас лихая година і покарав Господь за тую спілку з бісурманами, — говорив козак. — Хан зрадив нас. Покинув Хмельницького самого Полякам на поталу та ще й зруйнував все Поділє і Надбуже. Де-кого захопили Татари, чи селянина, чи козака, всїх погнали сюди. А в мене ж сиро-

ти дома.. троє маленьких дітий!... Хто їх нагодує?!...

Марина відкинула ся назад ридвану. Риданє забило й дух і вона зімліла. Прочуняла вона аж тоді, коли ридван котив ся вже далеко від Альми. Тут риданє вибило ся з ханської жінки і, загорнувшись з очима в своє біле зашпало, вона била ся в руках своєї вірної служниці.

Тихо та сумно було над вечер в покоях Марини. Вона не мала сили бачити сьогодня хана і листом його сповістила про те, що хора і неможе його привитати. Вона за весь день нічого не їла і сиділа весь час на софі мовчки.

Астара не турбувала її, щоб дати серцю переболіти, а тільки часто навідувала ся подивитись, чи не треба їй чого. Коли вона заглянула в покій смерком, Марина спинила її.

— Сядь, Астарочко, тут біля мене!...

Астара сіла біля її ніг.

— Він повинен вмерти, Астаро!... пошепки сказала Марина.

— Хто, Газізю?

— Той, хто дурив мене... Хто зрадив Україну і вигубив безліч моїх земляків... ти знаєш, хто...

— Заспокій ся, доне моя. Хиба з того поможеть ся?

— Ні, я не заспокою ся, поки він буде живий! Як? Подарувати поганцю те, що він

зрадою взяв мій дійочий вінок? Коли я віддала ся йому, то ти знаєш — зробила те за ради волї рідної країни; колиб же я знала, що він порушить слово, я тричі б прийняла смерть, а не опоганила б себе з ним! Зрозумій, що тільки недавно, прибувши з походу, він брехав менї, а я йняла йому віри... Я цїлувала його в руку... дякувала... милувала... А, та що й говорити?... сього знущання над собою я не подарую!

Марина перервала дух і грізно, зіркаючи очима, повела далї:

— Він повинен вмерти... і ти, моя єдина пораднице, менї допоможеш. Не один раз уже ти служила менї вірні служби, послужи, може, в останнє. Віддячити або заплатити тобі я не маю чим: все, що такого, що в мене є, — не моє. Та чи й є що такого, щоб тобі було потрібне?

— Твоя ласка менї потрібна, моє серденько! Тільки одна твоя ласка і більше нїчого!

— Я вся твоя, Астарочко! Скажи: коли б тебе, дївчину, хтось принадив і одурив, ти подарувала б тому те?

— О, нї! Циганки того не дарують. А пімстилаб ся люто!

— Ну, от і у мене таке ж серце. Так ти менї допоможеш? Ти знаєш всякі зіля, то певно знаєш і отруйні.

— Отрутою небезпечно... — сказала Астара. — Отрута хутко зводить з світу...

Догадають ся на нас і катувати будуть на смерть.

— Байдуже!

— Ні, не байдуже, бо нас не зразу скарають, а будуть мучити довго... кілька день...

— А хоч і так! — перебила Марина... — А то от що: ми разом і самі випємо отрути і не дамо ся їм на катуваня.

— Ну, добре, я знаю, що зроблю Завтра ранком я побіжу у Чуфут-Кале. Там поміж руїнами стародавнього міста повинно рости одно зіле, таке, що як висушити його корінці, ростерти їх та насипати в воду і дати дихати парою з тої води людині, то в людини будуть отроєні груди і вона поволі, за тиждень або два помре.

— А як же ми дамо йому дихати з тої води? пошепки, мов злодійка, спитала Марина

— Я всипле зіля у воду каляну...

— А!

Марина встала з софи і почала ходити. Молоду жінку обхопило почутє огиди до самої себе, як до злодійки і вона знову почала обмірковувати своє становище і шукати собі якогось викруту, але врешті знову таки дійшла до думки, що иншого кінця не може бути.

XVIII.

Увесь ранок другого дня Астара нишпорила по руїнах Чуфут-Кале, оглядаючи

траву, що росла поміж каменями, а не знайшовши там, чого хотїла, зійшла з гори у Йосафатову Долину, на стародавнє кладовище. Через якийсь час вишукуваня вона скрикнула з радощів і витягла з каміня невеликий корінець.

До вечера все було зроблено, як циганка знала, і калян був готовий, але коли до Марини увійшов хан, вона не подала йому каляну, як завше було, а хотїла ще раз пошукати шляху до його серця й сумлїня, щоб уникнути недолї стати злодійкою і сївши як звичайно, коло його ніг на подушку, з великим напруженєм нервів почала розмову.

— Що колиб я звернула ся до мого владаря з великим проханєм, чи він вчинив би по мойому бажаню?

— Чого ж хоче моя зіронька? — ласкаве спитав хан. — Я радий був би догодити своїй коханій дружинї.

— Я бачила, що до Бахчисараю прогнали богато бранцїв з України. Чи випустив би великий хан всїх їх на волю, колиб я об тім його попросила?

Хан замішав ся й насупив ся, вигадуючи, як би викрутитись.

— То правда! Я, як ти знаєш, випередив військо, а мої вояки без мене там не стерпіли і набрали на Українї трохи ясиру. Про те пустити на волю бранцїв тепер нїяк неможливо, бо всїх не моя власність, а тих що їх побрали.

— Але ж ти говориш, що те зроблено без твоєї волї й згоди... Ти владен відібрати у свавільників всїх бранців і пустити їх на Україну.

Хан знову замішав ся і ховав від Марини свої очи, дивлячись на бік.

— Бачиш, Газізю, коли стрілець убє птанку, що висидїла малих птаненят, то чи не лїпше він вчинить, взявши птаненят до своєї хати, щоб догодувати їх, ніж покинувши їх в гнїздї на голодову смерть? Або спитаю, чи можна жити птанкам в зруйнованому гнїздї? От так і тут: куди подїнуть ся на Українї дївчата, що взято їх в неволю, коли батьків їхнїх повбивано? Куди подїнеть ся жінка, коли чоловіка її вбито, а хату спалено? Для кого працювати буде там чоловік, коли жінку взято, а дїтий може потоптано кіньми?

— Так ти все се знаєш і гадаєш, що бранцям краще тут в неволї, ніж в рідній країнї?

— Що зроблене, те зроблене, і того вже не переробиш.

— Так ти не пустиш бранців назад, на Україну?

— Про се неможе бути й бесїди! — сказав хан знервовано. — Кіт не пускає мишенятка, коли вже вгородив в нього свої назурі... І залишимо, Газізю, сю розмову назавше. Чому ти не подаєш менї сьогодня каляну?

— Пробач, пробач! Тепер я вже можу подати.

Марина принесла калян і подала його ханови, не вагаючись і не почуваючи вже себе злодійкою, бо до-решти упевнила ся в тім, що хан свідомий і запеклий кат і ворог України.

Знервований хан невгавав ся:

— Обридло мені чути від тебе, Газізю, про Україну, та Українців. Здаєть ся, я вже просив тебе покинути їх з твоєї голови.

— Пробач, пробач, мій владарю! Се вже в останнє я повела з тобою про них розмову... — говорила Марина, придивляючись і прислухуючись, як булькотіла в калянї вода, коли хан тяг з чубука дим. — Від сього дня ти вже ніколи від мене про них не почуєш. Будемо говорити про щось инше.

Але вона вже не чула, про що далї говорив хан, бо її думками опанував жах, що хан лишить ся у неї на ніч. Марина вже бачила в ньому труп і не мала сили навіть дивити ся йому в очи. В великому напруженю нервів вона ледви діждала, поки хан викурив два каляни і після того почала скаржити ся на хороби, так що незадоволений хан мусів іти від неї.

На другий день Іслан Гірей почав кашляти і став хоріти. Через чотири днї до Бахчисараю прибули післанцї від польського короля, щоб намовляти хана йти спільно з королем походом на Хмельницького, але

ханови вже так погіршало, що він не допустив післанців до себе, і ті поїхали в Стамбул до Султана.

Поки минув тиждень, хан Іслам Гірей лежав вже тяжко хорий. Він кашляв, немав чим дихати і не вставав з ліжка, а всї справи довершував найблизший до хана мурза Хамамбет.

Предчуваючи свій кінець, Іслам Гірей покликав до палацу найблизших своїх мурзів та старого євнуха і почав з усїма прощатись.

— Всемогутній Аллах, — нарешту промовляв він, — кличе мене до себе. Скоряюся його волї. Дякую вам всїм за вірну менї службу й слухняність і хочу кождому з вас щось подарувати, щоб ви, маючи ті подарунки перед очима, по всяк час мене згадували.

Тут хан почав перечисляти, кому й що він дарує: тому найлюбійшого коня, тому сїдельце сріблом коване, иншому шаблю з самоцьвітами...

— А тобі, Хамамбет мурза, — сказав хан, коли дійшла черга до Хамамбета, — як першому мойому приятелеви й дорадчику, дарую я, на спомин про себе, найлюбійшу мою жінку Газізю. Не кривди її і поводи ся з нею чемно й обережно, бо вона шляхотського українського роду і дуже горда...

Всї мурзи припадали навколїшки до ханського ліжка і цїлували його в руку.

На другий день після того хан помер, і його поховали, як годить ся по татарським звичаям.

В гаремі ханському стояв стогін і ридане. Жінки хана бідкали ся про свою долю, невідаючи, куди їх подінуть. Тільки Марина була до сього байдужа, бо всї її думки були в тому, як би подати звістку Богунови, що тепер вона вільна і бажає утекти на Україну.

Через кілька день по Марину прийшли євнухи, щоб відвезти її до гарему Хамамбета, але вона ставила свої домаганя:

— Я піду тільки разом з своєю служницею Астарою!

— Але Хамамбетови подарована тільки ти, а не Астара, — сперечили ся євнухи.

Марина правила своє:

— Нехай Хамамбет купить Астару. Перекажіть йому, що я не буду жити без Астари і накладу на себе руки.

Марину лишили ще на якийсь час в ханському гаремі, поки застережний ханом про завзяту її вдачу Хамамбет, відкупив Астару. Тоді разом з нею улюблена ханом жінка Газізя перейшла до Хамамбета.

Не легко розповісти про ті муки, що за останній час пережила молода жінка. Перші дні після отроїня хана вона ще жила почутєм задоволеної пімсти на ханови за себе й за Україну і те почутє заступало всї инші, але через якийсь час, коли серце вже досить ушило ся пімстою, Марина побачила, що

смертію Іслама не досягнено ніякої мети, бо Україна і на далї буде гинути під натиском Татарів та Поляків, її ж, Марини, особиста доля буде далеко гіршою, ніж за житя з ханом. Надія на те, щоб передати Богунови звістку та ще й дістати від нього поратунок, що далї все більше покидала молоду жінку, бо тепер, коли Татари були ворогами України, до Бахчисараю не приїздили ні козацькі післанцї, ні українські крамарі. Що мине день, то Маринину душу все дуще сповала нудьга, а серце заливало ся роспукою і вона вже два рази умовляла Астару, щоб та дала їй отрути й недопустила її дістатись на знущаня ще й другому бусурманському ласуну.

Хамамбет навідував ся до покою Марини, але поки що не чіпав її, бо і у бусурманів істнує звичай, щоб жінки додержували якийсь час жалобу по чоловікови.

Тим часом ханом став брат Іслам Гірея, Махмет Гірей, і у Стамбулї йому було наказано, по проханю королївських послів, йти разом з польським королем на Україну і спльондрувати її до щенту за те, що Хмельницький прилучив ся до Москви.

Хамамбет почав збиратись в похід, і в Марини виникла думка попроситись, щоб він її взяв з собою, а там, на Українї, підчас проходів та бойовищ, утекти на волю. Тепер вже небуло чого боятись, щоб прогнївати

Татарів своєю утечею, бо вони були отверті вороги України.

З такою думкою, одного разу, коли Хамамбет завитав до Марини, вона почала в розмові з ним пригадувати, як її брав з собою хан, як вона з того раділа і як любо було їй жити з ханом в наметї.

Чарівна врода Марини, разом з її вихованями та вдачою, вабила до неї Хамамбета ще тодї, коли він звернув на неї увагу хана, тепер же, коли молода жінка пишно розцвила ся і була вже його власністю, мурза хижо поглядав на її молоде тїло, нетерпляче сподїваючись того часу, коли скінчить ся жалоба по її ханови. Зваживши на бажаня Марини і врахувавши, що жалоба її скінчить ся під час походу, Хамамбет згодив ся взяти Марину з собою в похід разом з Астарою і другою своєю жінкою Гафіфе.

XIX.

Придбавши собі спільником Кримського хана, польський король післав коронного гетьмана Потоцького і з ним сто тисяч війська руйнувати Поділє. Хмельницькому неможливо було заступити Потоцькому шлях, бо з Криму мов чорна хмара наступала на Україну орда, і Поділє лишило ся необороненим.

Потоцький з своїм великим військом сунув ся понад Днїстром, вимагаючи від людий

покірливости до панів, але завзяті Подоляни, що шість років вже проливали кров за свою волю, знову таки не хотіли скоряти ся, не вважаючи навіть на велику силу Поляків. Вони узброїли ся хто косою, хто вилами, хто сокирою, а більшість самими дручками та ножами, і з тою зброєю обороняли свої села й міста. Певна зброя, як рушниці й шаблї, мало в кого трафляла ся, бо її вже кільки раз відбирали по Поділю Поляки, під час своїх сюди наскоків. Зрозуміло, що немаючи доброї збруї, Подоляни тисячами гинули від куль і шабель добре озброєного, комонного польського війська, а села їхні займали ся від огню польських гармат; про те роспука серця геть знищила в Подолян почутє страху, і вони не вагаючись йшли на видиму смерть.

Лишаючи позад себе пожарища й купи трупів. Потоцький дійшов до міцного замчища, Буші, де засїли шість тисяч подільських левенців та галицьких опришків. Всї вони, як і неозброєні мешканцї Буші, бачили собі неминучу смерть, про те зважили за краще вмерти всїм разом з жінками й дїтьми, нїж датись живими до рук немилосердного ворога.

Почали ся під Бушою щоденні бойовища й штурми. Подоляни й Галичани били ся як роздратовані звірі. Всякий дбав тільки про те, щоб як найдорозше віддати своє житє; але сила була занадто нерівна і до того в

Бушу не було гармат, в Потоцького їх було більше сотні, і він громив замок бомбами.

Довго оборонці Буші давали ворогам відсіч, поки нарешті Поляки спустили воду з ставка, що защищав Бушу з одного боку, і через той ставок вдерли ся в місто. Українці почали битись вулицями, запалювали свої хати й наганяли ворогів в вогонь, перекопували вулиці рівчаками, щоб тим вигубляти ворогів, але сила брала своє і скількість оборонців що години зменшувало ся, а через якийсь час небуло вже кому змагати ся. Тоді жінки, що весь час били ся поруч з чоловіками, почали власноручно вбивати своїх дітий і самих себе, решта ж їх збила ся в льосї, де переховував ся порох, і там дружина вбитого сотника Завистного запалила бочку пороху і поховала всїх під руїнами замку.

З під Буші Потоцький повернув до Бугу на Брацлав. Щоб заступити йому дорогу на Чигирин, гетьман зібрав до Брацлаву полки Лубенський, Брацлавський та Винницький.

Невважаючи на те, що Хмельницький знав, як Богун тільки сей рік відцурав ся гетьмансько булави, він все-ж таки не діймав Богунови віри, опасував ся його і заздрів його славі. Свою неправдиву невдячність до Богуна гетьман яскраво виявив тепер в тому, що зібрані в Брацлаві полки доручив не Богунови, а молодиному полковникови.

Мизко Дубині, признавши його наказним гетьманом. Про те Богун не був себелюбцем, не ремствував і, щоб не попкодити справі, корив ся Дубині.

Порадившись поміж собою, полковники зважили було обороняти ся в Брацлаві, але скоро до них дійшла вістка, що Татари йдуть на необоронену Умань і мають переняти козакам шляхи до Чигирину й гетьманського війська, і через се Дубина зважив за потрібне покинути Брацлав і йти до Умані. Тут, під час перевозу через Буг, Дубину було вбито польською бомбою і за старшого знову таки лишив ся Богун.

Перевівши військо за Буг і відвівши його на дві милї від берега, Богун отаборив ся на ніч біля невеличкої річки. Гіркі думи обсїли тут завзятого полковника. Вороги чорними хмарами заступили Україну з заходу й з півдня. Новий спільник і державець України помочи їй не подавав, гетьман же, замість того, щоб обороняти рідну землю, післав двайцять тисяч козаків з Золотаренком в Литву, щоб добувати литовські міста для Московського царства. Сила України розкидала ся й гинула і по Поділю й Брацлавщині горіли міста й села від рук ворогів, а часом і самі селяни палили свої оселї, щоб не достали ся вони ворогам, і виходили після того до Дніпра і далї, на лївобережну Україну.

Як смеркло ся, Богун з Довбнею та Влу

чаком пішов відбивати ся по табору, чи чатують вартові, чи добре посковувані ланцухами на ніч вози навколо війська, чи чатує біля гармат залога і чи все у таборі наготові на випадок несподіваного наскоку ворогів.

Був місяць грудень і ніч була морозна. Земля біліла від снігу, а на темному небі сяяв молодик, оточений безлічю зірок, що грали своїм промінєм на снігових кришталах, мов на самоцьвітах. На заході сонця, за Бугом, на обрії неба відбивало ся червоне полумя пожежі, розстиляючи по снігу жовто-горячі стежки.

Козацтво ще не спало, а, пороскладавши огнища, сиділо коло них купами.

Почувши біля одного огнища бандуру та спів кобзаря, Богун наближив ся туди. Козаки трохи розступили ся і дали місце полковникови й його товаришам.

Не старий ще, але з темними ямами замість очий, кобзар співав про Перебийноса, як той за Дашевом, під Сокирою, вигубив велику силу ляхів. Чимало поміж слухачами було ще тих самих, що ходили з Перебийносом і знали його кріваку славу, і як тільки дума скінчила ся, всякий з них почав додавати своє, чому був свідком.

Набалакавшись доволі про Перебийноса, козаки знову звернули ся до кобзаря:

— А ну, Дмитре, про Нечая! Про Нечая заспівай!

Кобзар попідтягав струни, спробував голоси й почав:

Ой, у Краснім на ставочку
Туман осїдає,
Чатували козаченьки
У зеленім гаї.
Ой, поставив козак Нечай
Та сторожу в містї,
А сам пішов до кумоньки
Звінок риби ззїсти...

Довго, довго виспівував кобзар про славного козацького лицаря, Данила Нечая, а побратим Нечая, Богун Іван, слухаючи ту думу, весь пірнув в згадки про минуло, що було всього шість років до сього, але здавало ся дуже давним...

— Хто ж ще лишив ся живий з нас, — міркував він, — що вийшли з Січи повуч з Богданом? Перебийніс, Ганжа, Нечай, Морозенко, Половян, Мозир, Н баба, Чернота, Бурляй, Мізко-Дубина всї вже поклали свої голови за неньку — Україну... От про побратима Данила вже співають кобзарі... Чи й про мене ж співатимуть?... і чи скоро заспівають?

— Від кого ти навчив ся сих дум? — спитав Богун, коли втомлений кобзар спинив ся.

— Нї від кого не вчив ся! — відповів той, повернувши до Богуна своє незряче чоло. — Сам усе те бачив. Сам скрізь з ляхами бив ся, а як захопили вони торік мене

пораненого, та винекли мені очи, так отсе мені Господь Милосерний так дав, що я усе що було, пригадую тай виспівую.

Кобзаря почастували горівкою, і він почав заїдати салом. Богун придивляв ся до співця і пригадував, що схожий на нього козак бував і біля нього в походах.

— Чи ти не Дмитро Верша? — спитав він.

— Та Верша ж! А ти хто?

— А я Богун Іван!

— Ну, поздоров, тобі Боже, що ти впізнав мене незрячого! — сказав кобзар і, знявши трохи шапку, вклонив ся Богунови. Ти славний козак і коли помреш, то я й про тебе пісню складу. Тільки живи собі на здоровлє, а Україні на славу!

— Що ж ти про мене співатимеш?

— А що мені Господь скаже! А от тільки не гнів тобі, Богуне, скажу: Нечай любійший за тебе нам-був.

— Але через що саме?

— Бо веселійше з ним було. Хиба б отак в таборі було, коли б ми отсе з Нечаєм зараз стояли? Та тут би горівка, музики, танці! Земля було стогне від гопака. Те певний козак був, а ти хоч і великий войовник і лицар, та тільки не козацької вдачі: не пеш, не гуляєш, сумуєш чогось...

— Так уже мені Бог дав! — А чи добре ж, що Нечай так гуляв? — І сам поляг головою і полк свій вигубив....

— Полягли вони, правда... про те дай, Боже, і всякому так! Чого довго по світу поневірятись? Аби слави козацької здобути!

В сю хвилину позаду почули ся голоси. Хтось питав про наказного гетьмана.

Богун підвів ся і побачив з десяток селян, узброєних хто чим.

— Що скажете, добрі люди?

— Куди ж се ти, пане полковнику, з козаками мандруєш, а нас знову на поталу неситим панам покидаєш?

— А ви звідкіля? — спитав Богун.

— З Демовки. В нас зібрало ся аж три тисячі козаків. Не хочемо ми а ні панам корити ся, а ні осель своїх покидати... будемо бити ся до останнього. Дай же нас помочи, бо чутка є, що ляхів як сарани йде!

— Не воля моя, щоб вам, брати мої, помочи дати, бо йдуть Татари на Умань, і мушу я те місто заступити, щоб на Чигирин Татарів не пустити.

— А як же ми? — бідкали ся селяни! — До нас же з околиць люди позбігали ся. Самих жінок та дітий більше як десять тисяч зкупчило ся. Знущатимуть ся з них ляхи: жінок ґвалтуватимуть!

— Що маю чинити... — з сумом в серці говорив Богун.— Радий я сам десять раз вмерти, щоб тільки небачити нашого безголовя, але не можу я про одно село дбати, коли треба дбати про долю всеї України!

— То вже дай нам хоч ватажка! — за-

гукали селяни всї враз. — У нас нікогісїнько з досвідчених козаків нема, самі посполиті!

— Ватажка дам, — сказав Богун, і обвів очима навколо, шукаючи когоб дати. — Вам треба такого, щоб радий був іти на видиму смерть.

— Дозволь, брате, менї вмерти! — вклонив ся Богунови старий Влучак.

— Ти хочеш піти за ватажка? А ти ж знаєш кілько ворогів?

—Знаю добре і хочу вмерти за рідний край! Покозакував я вже на свойому віку досить. Час вже й годї сказати; а то щоб часом, боронь Боже, не захворіти та не вмерти, по жіночому, на ліжку.

Защеміло в Богуна серце. Тяжко йому було з вірним товаришем навіки розлучати ся, але й непустити козака за рідний край вмерти негодило ся...

— Жаль мене за серце бере, розлучаючись з тобою, мій друже вірний, — сказав Богун. — Не віддавай же за дурницю свого доброго житя.

— А ви, — звернув ся Богун до селян, — глядїть: бережіть мого товариша, славного на всю Україну! Заступайте його від ворожих шабель, та стійте одностайно, а як нї, то нема чого й заходжуватисєь до змаганя!

— Про те не турбуй ся. — відповіли селяни. — На чому стали, те й вчинемо: всї поляжемо, як у Буші полягли, а не дамо ся

живі ворогам на знущаня. Відаємо всї, що прийшов нам час... Ще вчера гріхи свої на духу спокутували.

— Візьми сотню козаків! — звернув ся Богун до Влучака. — Викликай охочих.

Селяни радіючи кланяли ся Богунови, а Влучак зараз же виліз на віз і почав гукати на весь табор:

— Агов! Козаки молодцї, славні лицарі! Хто з вас світом нудить? Ідїть до мене! Кому житє обридло, той менї буде братом! Хто хоче голову за неньку—Україну поклести, той менї найлюбійший товариш. Всї йдїть до мене!

За кілька хвилин Влучака обступив цїлий натовп охочих, так що довело ся навіть мірятись, кому достанеть ся йти.

Богун зняв шапку, поцїлував вірного товариша на останнє, і старий козак повів свою ватагу.

Влучак знайшов те, чого шукав. Коли через кілька день до Демовки наблизило ся переднє польське військо і почало її добувати, він з Демовцями добре його погромив і вигубив чимало ворогів, але через день до неї надійшло велике вороже військо з гарматами, запалило бомбами хати і штурмом вдерло ся до села. Тодї вулицями й по хатах счинила ся смертельна сїча. Українські дїти засипали Полякам піском очи, жінки й дївчата обливали їх окропом, а селяни рубали сокирами, різали косами й кололи вилами.

Цілий день, всю ніч і ще півдня невгаваючись тягла ся ся різанина, поки вулицями потекла кров, як після дощу тече вода, а трупи лежали вже стиртами.

Сам Влучак на сей раз не стрілами бив ворога, а рубав ся шаблею, обстоюючи окопи, і коли Поляки вскочили вже в місто, він з козаками продрав ся поміж ворогами до церкви і обороняв її, аж поки вона зайняла ся. Тут біля пожежі, на майдані, він і поляг головою з усіма козаками, дорого віддавши своє житє.

Немівці додержали свого слова: всї вони полягли за рідний край разом з жінками й дїтьми.

XX.

Прибувши до Умані, Богун похапцем почав її готовити та узброювати мешканців. На окопи, що були пороблені навкруг міста, повитягали гармати і понатягали колод, щоб кидати їх на ворогів, коли ті лїзтимуть на верх; а щоб лїзти було труднїйше, Богун звелїв носити на окопи воду та поливати нею передні стїни. Вода відразу замерзала, бо се було перед Водохрестєм і були великі морози, через се окопи скоро стали мов крижані.

— Ну й хитрий же наш Богун... гомонїли поміж собою козаки, поливаючи окопи. — І вигадає ж отаке! Ну хтоб таки його на-

думав, щоб з окопів зробити ховзанку? Саме добре тепер на громаках спускатись!

І козаки робили з крниги громаки і, весело пустуючи, спускали ся з окопів в рівчаки, не думаючи про те, що може завтра по сих самих окопах вони покладуть свої голови.

Ледви вспів Богун упорядкувати Умань до облоги, як з півдня, мов та саранча, висипала з ліса орда, а з заходу темною хмарою підступали ляхи. Ті й другі поєднали ся і облягли Умань з усїх боків так, що здавало ся й гадиці небуло де пролїзти і, кілько не дивив ся Богун навколо, а нї в який бік не бачив він краю ворожого табору. Ворогів було більше як двіста тисяч, у нього-ж під рукою було девять тисяч козаків та пять тисяч узброєних мешканців, Уманців.

Ставши табором, Потоцький післав до козаків післанця, умовляючи їх не змагатись даремне, а піддатись на милість короля. Замість відмови Богун звелїв палити в ворожий табор з гармат. Тодї Потоцький викотив всї свої гармати і почав запалювати місто бомбами, але козаки накривали хати повстями та шкірами і не давали вогню розпалити ся.

Побачивши, що бомбами нїчого не вдїють, спільники на третий день пішли на окопи штурмом. Чимало Поляків і Татарів полягло від козацьких куль, поки добігли вони до рівчаків, а вже вилїзти з тих рівчаків на верх окопів не судило ся нїкому через слиз-

кість. Тим часом з поля ляхи й Татари сунули ся й сунули ся і у рівчаки мов весняна повінь, уливали ся нові полки.

Скоро по рівчаках не було вже місця, щоб стояти, а з поля все сунули ся полки і плигали прямо на голови своїм, бо не мали сили здержати тиснення заднїх натовпів. Тут почала ся по рівчаках боротьба ляхів з ляхами, а Татарів з Татарами, бо всякий намагав ся бути на верху, а не на споді, під ногами натовпу. Вороги давили один другого ногами й різали зброєю, аби не лишити ся на споді. За годину рівчаки були повні трупу й живих людий, що гинули під вагою трупів.

Загартувавши своїм трупом рівчаки, вороги лізли вже вище на вали, але через слизькість вони падали назад, ріжучись власною зброєю. Почали тодї ляхи рубати лїд шаблями та робити приступки, але се брало богато часу і козаки вбивали їх з рушниць, а як бачили, що денебудь вороги долазили вже до гори, то з стїн кидали колоди і всяка колода давила кілька десяток ворогів.

Потоцький та Хамамбет мурза, що кермував татарським військом, не вважали на велику страту людий, бо війська в них було більше, ніж треба, і зважили на тому, щоб хоч би як, а добути Умань і взяти Богуна в бранцї. Як славно і завзято обороняли ся козаки, а все таки становище їхнє що години гіршало, бо що далї стирти лядського й татарського трупу зростали вище та вище

і скоро мали досягти до верху окопів і тоді б уже ніщо не перешкодило ворогам вскочити в місто і люто пімстити ся на козаках.

Побачивши, що в одному місці ляхи вже ось-ось вилїзуть на окопи, Богун покликав Довбню:

— Бери, брате, пів тисячі козаків і держи тут до загину, а я вдарю на ляхів з заду.

Сам Богун взяв три тисячі вершників і, вибігши з ними за браму, гукнув:

— А ну, діти, покажемо ляхам козацьку вдачу!

Невразливість під час усієї війни та незмінна вдача в бойовищах зробили те, що Богун тепер прямо грав ся з смертію і виробляв з ворогами такі несподіванки, що нікому б того і в думку не впало. Так і тепер, коли Поляки досягли вже верху окопів, счепили ся там груди до грудий з Довбнею і здавало ся зараз затоплять собою Умань, несподівано позад штурмових полків заблищало шаблями трийцять сот комонних козаків і вдарили ті козаки на них, мов блискавка з дощової хмари.

Жах взяв Поляків і, утиснуті з двох боків, кинули ся вони в ростіч. Богунови того тільки й треба: справив він тут їм такий крівавий бенкет, що такого не було від Батоґського бойовища. Углядїли Татари, що їхні спільники тікають, кинули ся й собі геть до свого табору.

Задзвонили в Умані у всї дзвони, і з

церков вийшли на майдан попи з хоругвами, щоб там зустріти й поблагословити свого оборонця славного побідника несчисленного ворожого війська, а Богун на чолї трьох тисяч завзятих козаків, вкрасуючись в червонову жупані на білому кони поміж синими козацькими чумерками, мов пишна рожа поміж васильками, минув вже уманську браму і під радісні вигуки Уманців прямував до майдану.

Два дні відпочивали Поляки й Татари після невдалого штурму, вагаючись, що почати, а на третий день підняли ся обома таборами і пішли на схід до сонця. Се дуже збентежило Богуна, бо зі сходу він сподївав ся на поміч гетьмана, а позаяк гетьман не знав, яка велика сила була в Поляків і що вони вже сполучили ся з Татарами, то й міг з невеликою силою ускочить спільникам до рук.

Як Богун гадав так воно правдї й було: Хмельницький йшов на Умань, маючи при собі не більше, як трийцять тисяч війська разом з Москалями, що нарештї прийшли йому на поміч. Провідавши про таку велику силу гетьмана, спільники й пішли йому назустріч, щоб погромити його на шляху і недопустити сполучити ся з Богуном.

Щоб перестерегти гетьмана і вратувати його й останнє українське військо, Богун знову викликав три тисячі охочих козаків, вершників, і кинув ся за ворогами. Всю ніч

і день ішов він походом Чигиринським шляхом, а на другу ніч почув як на схід сонця ревіли гармати.

Богун зрозумів, що йому не пощастило ся перестерегчи гетьмана, і той, застуканий несподівано величезним ворожим військом, неминуче мусить загинути з усіма козаками, або ще гірше: дістатись ворогам в бранці, що було б смертію всієї України.

Всї сї думки, мов блискавка, опекли славного полковника і викликали в ньому шалене, нечуване завзятє: він зважив ся з трьома тисячами козаків вдарити на несчислиме вороже військо, аби счинити в ньому гармідер і тим полекшити становище гетьмана.

— Брати мої любі, славні лицарі! — звернув ся Богун до своїх козаків. — Чуєте, як на сході ревуть гармати? Там з малим військом гине наш козацький гетьман Богдан Хмельницький, що визволив Україну з тяжкого ярма. Ліпше, діти мої, нам усім тричі вмерти, а ніж допустити, щоб гетьмана було взято у бранці. Вдаримо на ворогів з заду і будемо продератись до гетьмана на поміч. Що буде, те й буде, а не покинемо товариства у пригоді і не дамо потоптати козацької слави? Чи згодні ви вмерти разом зі мною?

— Куди ти, батьку... — загуло по полю, — туди й ми за тобою! Хоч умерти, той умерти!

Кинув ся Богун на постріли і набіг на задне польське військо. Ніхто його не сподівав ся, ніхто поночі не знав і не бачив, кілько в Богуна війська. Розгляділи Поляки козаків тільки тоді, коли вони кропили вже їх шаблями.

Кинули ся задні полки в ростіч — козаки вдарили на середніх, і росточили ся на обидва боки й середні — счепили ся козаки з передними.

Продер ся Богун з своїми козаками через нечислені полки ворогів і збив в їхньому війську гармідер саме тоді, коли Поляки й Татари зовсім напосіли на Хмельницького, роздерли козацьке й московське військо на двоє і відняли вже в останнього чимало гармат. Тепер, поки Поляки били ся з Богуном, а сполохані Татари також припинили свої наскоки, Хмельницький упорядкував своє військо і, обклавши свій табор валом з мерзлого трупу, мав уже змогу дати ворогам добру відсіч.

Пять день Поляки й Татари добували Хмельницького й Богуна, але далї не витримали морозів і пішли: Поляки палили села по Поділю, а Татари розпорошили ся мало не по всій Україні забирати ясир.

XXI.

Марина була свідком всїх подій під Уманем. Як тільки вона разом з Хамамбетом

мурзою прибула під Умань, всї думки її полинули туди, за окопи, де був її милий. А що він був там, про те говорили всї навкруги, страхаючи Богуном один другого поміж жартами.

Перед молодою жінкою стояла тепер тільки одна думка, одна мрія: утекти з татарського табору і добігти до козацьких окопів, що блищали кригою на сонцї, мов кришталеві будинки в чарівній казцї. Ті окопи були так недалеко, що по нїм навіть вартових було видко і добігти до них здавало ся так легко... Про те догляд за Мариною у Хамамбета був далеко пильнїйше нїж у хана, бо хан кохав її справжнїм коханєм, вірив її, давав богато волї і навіть бояв ся зробити її щось прикрого; Хамамбет же, що не був ще її чоловіком, не дуже то потурав на неї. До тогож Марина була в наметї мурзи не одна з Астарою, а ще з жінкою Хамамбета, Гафіфе. Ся остання дуже не любила Марини, бо бачила в нїй свою скору розлучницю і стежила за всяким рухом осоружної її Українки.

Кривочись від Татарки, Марина радила ся нишком з Астарою про втечу, але нїякого випадку до того не трафляло ся.

Через кільки день почав ся великий штурм Умані, про який вже розповідано. Земля трусила ся від реву гармат і стогнала від тупочіня десятків тисяч коний та гала су нечисленного війська. Стоячи біля наме-

ту, Марина бачила, як до блискучих, зачарованих козацьких окопів, мов морські хвилї, линули великі лави татарського та польського війська і зникали десь по рівчаках, не заступаючи сяйва крижаних стїн. Серце її завмирало страхом за долю братів по крові й по вірі і рвало ся полетїти туди, де точила ся горяча, козацька кров за волю рідної України, щоб самій схопити шаблю і битись поруч з славним оборонцем Умані, її коханим.

Аж ось почули ся від Умані не людські вигуки жаху і розпуки і Марина побачила, що всї натовпи Татарів та Поляків біжать від окопів, мов сполохана отара овець від вовків, а слїдом за ними широкою лавою летять кіньми з блискучими шаблями в руках, як один, браві й завзяті козаки, рубають втїкачів по головах, шиях... плечах... А попереду всїх козаків, мов Божий гнів, розкидав смерть кремязний велетень у червоному жупанї.

— Богун!... Богун! — несамовито ревіли жахливими голосами Татари і добіши до свого табору, ламали натовпом гарби, рвали намети й давили один другого, хоч козаки за ними й не гнали, а повернули на польське військо.

— Іване! — мимо волї вибило ся в Марини з грудий і вона, приваблена мужньою, лицарскою красою свого милого, зробила рух бігти до нього, але до неї, помітивши той

рух, підскочив євнух, а Астара схопила її за руку і скорійше повела у намет.

Змагати ся з собою далї Марина не мала сили і тоїж ночи зважила ся утекти з татарського табору, а щоб зробити те непомітно, вони з Астарою надумали одягтись в чоловіцькі татарські халати та понадївати на голови шапки Астара тогож дня купила в таборі два халати, шапки й чоботи з повбиваних Татар і криючись від євнухів, принесла їх до намету.

В вечер, коли смеркло, Марина з Астарою залїзли між поли намету і почали переодїгати ся на чоловіків. Руки їхнї тремтїли з хвильованя і неслухали ся своїх власниць, а серця били ся так, що одна чула серце другої... Треба було поспішатись, щоб нїхто їх не застукав... Ще кілька хвиль і вони будуть на воли.

— Ножа ще дай, Астаро! — прошепотїла Марина. — Я візьму його на всякий випадок. —

Вони обидві побрали ножі, сховавши їх в холяви чобіт.

Заправивши після того де-як коси свої під шапки, жінки, мов кітки, пролїзли під полою намету і почули вже себе на вільнім повітрі, на волї, але враз дужі руки вхопили їх в залїзні обійми

— Держіть, держіть! — галасувала біля них жінка Хамамбета, Гафіфе. — Кличте сюди великого мурзу!

Гафіфе давно помічала, що Марина й Астара все шепочуть ся і се її здавало ся непевним, сьогодня-ж вона підглянула, як Астара принесла халати й шапки і зразу вгадала, про що умовляли ся і зраділа, що може згубити свою розлучницю.

Крик розпуки вибив ся з грудий Марини.

Її разом з Астарою привели назад в намет і прикликали туди Хамамбета.

— Вони хотіли втекти! — підскочила Гафіфе до мурзи. — Я захопила їх і вратувала тебе від зради й сорому, любий чоловіче!

— Дайте світла! — гукнув сердито Хамамбет.

Принесли світло. Жінки стояли перед Хамамбетом в чоловічому убраню з шапками на головах.

На виду невільниць вже не було ні жаху, ні розпуки — вони були спокійні. Смерть, що мала зараз зняти їхні голови своєю гострою косою, не лякала їх... Тільки сум відбивав ся в очах Марини... Сум за страченим житєм... за розбитими мріями.

Хамамбет дивив ся на Марину здивовано й глузливо:

— От яка, подарована мені ханом, жінка! Захотіла до своїх гяурів — хлопів. Ні, голубко моя, сього не буде... я надіну на тебе пута!

— А ти, зраднице! — звернув ся далї

гнївний мурза до Астари. — Ти так служила свойому владарю? Відтяти їй голову мечем!

Астару вхопили євнухи за руки.

— Владарю! — впала на вколюшки Марина. — Або її помилуй, або й мені разом накажи голову відтяти. Не можу я жити без неї. Все одно я собі смерть заподію!

Тут до Хамамбета обізвала ся Гафіфе:

— Найлучше вчинши, владарю мій, коли скараєш і її на смерть, бо все одно вона тобі зрадить!

— Ні, сій ще рано покидати землю! — сказав мурза, мимо волї задивляючись на красу Марини, що в чоловічому вбраню здавала ся ще більше чарівною.

— Молю тебе, владарю! — припала до ніг мурзи Марина. — Я ноги тобі цїлуватиму — помилуй Астару!

— Дурниця се! скрикнув Хамамбет, і показуючи на втїкачок, додав твердо: молодій надїти пута, а старій відтяти голову!

— Прости мене, Астаро! Се я тебе згубила! — скрикнула Марина, ломлячи з роспуки руки.

— Прощай, дитино моя! — обізвала ся Астара вже з за намету. — Не рви свого серця Менї однаково, як вмерти...

В сю мить Марина вихватила з холяви свого чобота ножа і хотїла вгородити його собі в серце, але євнухи вхопили її за руки, відняли ножа, переодягли знову в жіноче

убране і, посадивши на софу спутали їй ноги сировцем.

XXII.

Виратувавши гетьмана з скрутнього становища і прочувши, що Татари забирають по Україні людий в неволю, Богун по згоді з гетьманом повернув ся з своїми козаками до Умані. взяв там три полки козаків і почав винищувати по Україні татарські загони та відбирати забраних в неволю людий.

Мов той орел, літав він по Київщині й Брацлавщині, звідкіля тільки мав звістку про наскок Татарів; яструбом несподівано падав на бусурманів і вигубляв їх до ноги, або брав в бранці; дуже часто трафляло ся, що той, хто за годину до того гнав Українців до Криму батогом, сам тепер ішов з повязаними назад руками або з мутузками на шиях.

В походах та в бойовищах минуло три тижні. Налякані Богуном Татари кидали ясир і тікали на південь. У початку четвертого тижня Богун дістав звістку, що один найбільший татарський загін з великою скількостю невільників перейшов за Буг. Не гаючись, козацький ватажок післав Довбню з сотнею козаків вистежити той загін, сам же з трьома полками посунув ся слідом за ним.

Над вечер другого дня Довбня повернув ся і розказав, що великий загін Татарів

сильондрував Саврань, набрав ще ясиру і росташував ся біля Саврані табором, упорядкувавши невільників. Розпитавши Довбню, де і як саме стоять Татари, Богун зразу з походу направив полковника Глуха з Уманським полком стати в лісї, на східньому боцї Бугу, проти Саврані, а сам з останнїм військом перейшов на західний бік Бугу і обійшов за ніч Саврань з півдня, вистежив за нею татарський табор і, як тільки почало свитати, мов вихор, налетів на Татарів, витолочуючи кіньми тих, що ще спали, трубаючи тих, що вже прокинули ся.

В таборі збив ся нечуваний гармідер. Татари натовпом кинули ся до коний, що пасли ся косяком отдалеки, але кілька сот козаків вже зайняли татарський косяк, і переймаючи тих, що бігли до нього, в пень їх рубали. Побачивши, що коний вже не добудуть, Татари намагали ся тїкати пішки на південь, але тут їх так само чекали козацькі шаблї і за півгодини все поле біля Саврани вкрило ся татарським трупом.

Про ясир тепер Татарам годї вже було й думати, всякий ратував самого себе, і козаки вже розвязували бранців, а ті падали навколюшки, прославляючи Милосердного, що зглянув ся на їхню недолю.

Дуже мало кому з Татарів пощастило вихопитись з табору й уникнути козацької пімсти; тільки ті виратували ся, чиї конї стояли на припонї біля наметів та возів; всї о-

станні бусурмани, побачивши, що на південь їм нема шляху, кинули ся до Бугу, намагаючись переходити його бродом, але тут саме вночі до берега Глух з своїм полком і вдарив на Татарів з того боку. Жах обхопив тоді бусурманів, і, впавши навколюшки, вони просили про милосердя.

Богун лютував сьогодня, як ніколи. Він смакував смерть бусурманів, помщаючись разом і за зраду козакам хана Іслама Гірея, і за загублену долю своєї нареченої, і за руїну України, але коли йому сказали, що біля річки Татари вже покинули зброю і просять милосердя, він зараз кинув ся туди, щоб припинити різанину. Його сивий кінь хутко ніс свого славного вершника попри намети й гарби спорожнілого ворожого табору до Бугу, красуючись перед иншими кіньми, немов розуміючи, що його владар найголовнійший і найславнійший тут за всіх, але враз могуча рука Богуна примусила його стати на місці: від одного з наметів Богун почув своє імя „Іване!" Хоч не голосно пролунув той поклик, але Богун пізнав той голос, що поклик його: то був голос його милої, його нареченої Марини

Раптом повернувши коня на поклик, Богун побачив Марину, що мов птапка з перебитим крилцем, то вставала з землї й простягала до нього руки, то знову падала до долу.

Він зіскочив з коня й кинув ся до неї.

Марина бліда, як смерть, впала йому на груди, заливаючи свого милого горячою кровію, що цівкою вибивала ся з її грудий.

Татарський загін, що його тільки що розбив Богун, належав мурзї Хамамбетови. Як тільки в його таборі збивсь гармідер і він побачив, що козаки заняли його косяк, татарський хижак зразу зрозумів, що його військо загинуло і, щоб нескочити козакам до рук, йому треба тікати, як найскорше. Зваживши се, Хамамбет з кількома мурзами скористав ся з того, що конї їх стояли на приноні в самому таборі, скочили на тих коний і кинули ся тікати, але раньше вони власноручно покололи ножами своїх жінок, щоб ті недостали ся живими ворогам.

— Голубко моя, нещасна! — промовив Богун, невдержавши сльози, що впала з очий на голову Марини. — За що ти прийняла такі муки?

Він післав до річки Довбню, щоб припинити там різанину, а сам поніс зомлїлу Марину знову в намет, поклав на подушки, розрізав пута, що глибоко в'їли ся у її ноги, і покликав до пораненої знахаря.

Через якийсь час в намет до Богуна надійшли полковники Пушкаренко та Глух. Вони обчисляли здобутки славного бойовища: живих Татарів захоплено було в бранцї дві з половиною тисячі, вбито ворогів було більше трьох тисяч, коний захоплено бу-

ло біля сім тисяч, а кілько було визволено невільників, того ще не обчислили, хоч уже й нарахували більше, як десять тисяч. Крім всього того, захоплено було біля сотні возів, навантажених срібними та золотими річами, награбованими Татарами по Україні.

Маринина пораза була не смертельна і того ж дня, коли пораза була добре перевязана, Богун вирядив свою наречену санками до Умани, щоб там у сімї полковника Глуха вона вилежала, поки пораза загоїть ся; сам же він, піславши татарських бранців гетьману в подарунок, знову подав ся переймати татарські загони, та визволяти бранців і громив орду доти, поки не лишило ся на Україні жадного бусурмана, та ще й Сїркови на Січ запорожську післав звістку, щоб переймав орду в Дикому Полї.

XXIII.

За невеликий час Україна знову стала вільною у найбільших своїх межах, разом з Покутєм, Галичиною й Забужем. Стало ся се через спілку Хмельницького з королем Свейським та королем Семигородським. Спільники обступили Польщу з трьох боків і козаки разом з спільниками опанували Львовом, Краковом і Варшавою, сам король польський мусїв утекти під захист австрійського цїсаря в Відень.

Польща майже не істнувала і, завдяки

тому, наців зруйнована Україна хоч нарешті тепер мала надію скільки років відпочити.

Богун прибув з походу до Умані. На ґанку будинку полковника Глуха його радо привитала чарівної вроди молодиця, вбрана в коштовне, сріблом гафтоване українське убранє, з червоними коралями та перловим намистом на білій шиї.

Та молодиця була Богунова наречена, Марина, а все її убранє складало ся з його подарунків, що полковник вислав їй з походу: з Перемишля й зі Львова.

Богун тут же на ґанку взяв Марину у свої обійма і з щирим серцем почав цілувати, але вона, вся засоромлена, видирала ся з його рук, а щоб не образити його тим, скорше почала запрошувати до світлиці.

Тепер, ставши вільною, Марина почувала, що не має права важити на Івана, як на свого нареченого.

— Іван був моїм нареченим, — міркувала Марина, ще задовго до його приїзду, — се правда, але те було ще тоді, коли я була дівчиною. З того минуло сім років... Та яких довгих років... Скільки за ті роки я перебула, перестраждала... Я не дівчина тепер, а вдова, що була бусурманкою... Нарешті я злодійка... Чи годить ся ж після всього того мені важати на славного українського ватажка?

Через такі міркованя Марина тепер зда-

вила своє серце і, поки вони увійшли у покій, примусила себе поводитись з своїм нареченим тільки як з стародавнім приятелем.

Богун зразу помітив і зрозумів, які думки сповили Маринине чоло і яке почутє обхопило її душу. Він згадав, що молода жінка тільки примушує себе бути такою, бо знав про її до себе коханє, і, щоб враз підняти свою наречену з непевного становища, взяв її по друзяцькому за руку і почав говорити навпрямки:

— Тепер, Мариночко, коли Україна вільна від ворогів, здаєть ся ми маємо право подбати про свою власну долю. Ми так довго сподівали ся її, що тепер маємо право й невідкладати на далї свого щастя. Чи не пішли б ми завтра ж до церкви шлюб взяти, як що тільки ти не важиш мене за дуже старого для себе? Що ти менї на се скажеш?

Марина зблїдла на виду. Її доводило ся говорити не те, чого бажало її серце і до чого линули думки, і вона не мала сили дивити ся у очи тому, кого кохала, бо знала, що тодї вона не буде владна над собою.

— Нї, Іване, — журливо оповіла Марина, — спасибіг тобі за твоє щире серце, але те, що ти був колись моїм нареченим, не накладає на тебе обовязку брати зо мною шлюб після всього того, що було.

— Що ти говориш, Марино? — пригнїченим голосом спитав Богун. — Який тут

обовязок? Неначе ти не знаєш, що я кохав тебе увесь час, що нудив ся без тебе і тільки в бойовищах знаходив собі розвагу? Як сонечка ясного, сподівав ся я сього бажаного часу, коли ми з тобою поєднаємо ся, щоб більше не розлучати ся до віку!

— Ти не будеш зо мною, Іване, щасливий, бо я не можу дати тобі тієї чистоти першого коханя й дівоцтва, що їх повинна принести свойому молодому всяка дівчина. Я удова бусурмана.

— Не згадуй, Мариночко, того, що було. Воно минуло ся й не вернеть ся. Все, що ти робила, було з моєї згоди і за ради щастя України. Душа ж твоя лишила ся чистійшою за сльозину. Вона, твоя душа, мені потрібна, щоб зєднати її з моєю.

— Душа, ти кажеш, чиста?... Ти ще не відаєш... Душа моя чорна, як паща пекла. Я злодійка. Я отруїла Іслама Ґірея за його зраду Україні.

Марина говорила се пригнічено, жахливо, Богунови ж відразу стало чогось дуже весело.

— Невже правда, Мариночко? Ну й завзята ж ти!... Але мене сим не налякаєш...

Він обняв її за стан і, пригортаючи до себе, казав далі жартобливо:

— Я не бою ся отрути, Мариночко!... Мені ти не даси її, бо ти мене кохаєш. Ну, глянь же на мене, моє сонечко... Усміхнись

скорійше... Куди ховаєш від мене свої ясні очи?

Він горнув молоду жінку до себе і зазирав й у очи. Тепло його тіла доходило Марині до серця і сили кидали її...

— А все таки, Іване, обміркуй... — почала вона нерішучо.

— Мовчи, мовчи!... — затулив він й рота. — Я здобув тебе мечем в бойовищі з Хамамбетом мурзою. Ти моя бранка і повинна корити ся мой волї! А воля моя у тому, щоб ти була моєю дружиною.

Сили більше не було... Марина схилилась на могучі груди свого милого.

— Скоряю ся, мій любий... мій бажаний!...

XXIV.

Після шлюбу молоді поїхали до Винниці, бо Богунів Винницький полк знову стояв в свойому місті. Проживши там тільки один тиждень, Богун налагодив ся оглянути землї свого полку, щоб дати їм лад і в ту подорож взяв з собою й дружину.

Богато міст та сіл по Винницькому полку трафляло ся поруйнованих та повалених. Богато людий покинуло свої оселї та подали ся за Дніпро на Слобідську Україну, а слідом за ними збирали ся туди ж і инші. Натрафивши на такі села, полковник умовляв селян не покидати скроплену сльозами і кро-

віо предківщину і не йти в чужі краї, а тим селян, в кого були поруйновані оселї він давав гроші на нове господарство.

З міст, що лишили ся цїлими та у достатку, полковник збирав податки і передавав гроші тим, хто лишив ся без нїчого; на ті ж землї, що були зовсїм покинуті, він переселяв з міст таких, в кого зовсїм не було землї, і таким чином знову заселював спустошену країну.

Марина була без краю щаслива оглядати свою рідну країну, розпитувати людий про їхнє лихо і давати їм поміч і захопила ся працею свого чоловіка навіть більше за нього самого.

Проїздивши по Поділю все лїто і вертаючись вже до Винницї, молоді заїхали на свої предківські маєтки, відібрані колись панами.

Марина ще з далеку пізнала надбережні кручі річки Бугу, що біля них жила малою і по тих кручах знайшла, де стояла оселя батьків. Від тої оселї лишив ся тільки смітник та купа цегли, все ж останнє було зруйноване й попалене. Про те які дорогі були ті руїни для Марини! Вона ходила навколо них, придивляючись до землї, що на нїй колись бігала маленькими ногами. Всякий горбочок землї або ямка викликала в душі молодої жінки цїлу хмару далеких згадок, переносючи її у щасливі, залиті сонечним

промінням, дитячі роки з ласкою матері й батька.

Нарешті Марина побачила й живого свідка свого дитинства — то був сад. Він жив і зеленів ще й тепер, тільки порідшав, постарів, заріс лободою і дивив ся на Божий світ, як старий дід, покинутий своїми дітьми без догляду.

Побачивши повні сліз очи своєї любої дружини, Богун взяв її за руку:

— Хочеш, Мариночко, я збудую тут хатку і будемо на те літо тут жили?

Марина глянула на чоловіка вдячними очима.

— Мені здаєть ся, що я з того була б ще щасливійшою!

З подорожі молода жінка повернула ся до Винниці з задоволеною й заспокоєною душею.

У щасливому житю молодих минула осінь і зима, по весні ж Богунови довело ся знову виступати в похід, тільки вже не на Поляків, що сиділи тепер тихо, а на Татарів, що знову зявили ся на Поділю.

Коли Богун вбирав ся вже у свій червоний жупан, Марина принесла кашпучок з своїм волосєм, той самий, що його Іван носив на грудях вісім років і зняв тільки після шлюбу.

— На що ж, Мариночко, його тепер надівати? Адже ти моя тепер, моєю й будеш!

— говорив здивований полковник.

— Надінь, надінь, мій любий. Він обереже тебе від смерти й поразі, як всї вісїм років оберігав.

— Він оберігав?

— А ти гадав, що таке твоє щастє? Чи можливо ж людинї бути в таких бойовищах, по яких ти був, кидатись, прямо в обійми смерти, як ти кидав ся, і лишити ся вісїм років цїлим? Се волосє, що я передала тобі в Бахчисараї, було замовлене небіжкою Астарою і через нього тільки ти й живий досї.

Богун жартуючи покепкував з Марининих забобонів, але, щоб не хвилювати її дурницею, надів капшучок на груди.

Татарські загони, що набігли на Поділє, були не великі. За кілька тижнїв козаки вправили ся з ними і, загнавши на Буджак, повернули ся до Винницї.

Минуло кілька років. Польські пани не сміли й очий показати на Поділє, а як коли небудь якийсь пан і насмілював ся до своїх колишнїх маєтків, то Богун його зразу виряжав назад, не звертаючи уваги на які б небуло проханя, навіть самого короля.

Тимчасом гетьман Хмельницький тяжко занедужав і, зібравши перед смертію раду, просив козаків обрати нового гетьмана. Він радив обрати або Київського полковника Ждановича, або Переяславського Тетерю, або Полтавського Пушкаря, або вій-

ськового писаря Виговського. Про Богуна він не згадав, може, через те, що не любив його, а найбільше мабуть через те, що Україна була тепер під рукою московського царя, Богун же у свій час зрік ся присягнути цареви.

Старшина козацька знала, що старому гетьманови бажано було, щоб після нього гетьманував його син Юрась, і вона намовила козаків обрати за гетьмана Юрася з тим, щоб, поки він дійде літ, усіма справами заряджував військовий писар Виговський.

Богун ще з Переяславської ради не бував в Чигирині і не брав участи в військових радах, бо подорож до Чигирину була далека, Поділє ж завше було небезпечне від ворогів. Сам він не мав ніякої охоти брати до рук гетьманську булаву. Йому було любійше оберігати волю свого рідного Поділя, до того ж він знав Виговського за дуже освічену й розумну людину і був певний, що той не зрадить України і не знищить здобутої самим народом волї.

Марина в сьому з ним не погоджувала ся. На її думку тільки її чоловікови годило ся взяти до рук після Хмельницького гетьманську булаву, бо все велике повстанє й всї бойовища відбули ся на його плечах і вибір гетьманом Виговського зворушив й образив молоду жінку. Про те сей випадок не перешкодив тому, щоб житє Богунів тягло ся да-

лї так само щасливо. До Винницї, правда, надходили вісти про те, що на Українї почали ся сварки, що полковники не хотїли корити ся гетьманови, що Полтавського Пушкаря Виговському довело ся навіть силою здавити, але сам Богун, сидячи далеко від гетьманського міста, не брав участи в тих сварках і на початку він не надавав їм великої ваги і не дуже турбував ся з того.

— Посварили ся, побють ся, тай знову погодять ся! — заспокоював він свою дружину. — Козак без війни не може... Не має ворогів — поміж собою бють ся... Се вже така козацька вдача.

Старого полковника далеко більше турбувало те, що Марина почала хорувати. Та пораза, що зробив Хамамбет, почала нагадувати про себе. Маринї часто кололо в грудях, вона кашляла й дуже легко застуджувала ся.

Так минуло в шлюбному житю Богунів вісїм років. Сам Богун став зовсїм вже сивий, хоч був ще кремязний і досить жвавий. Марина ж, хоч і була далеко молодша за нього, зовсїм знесилила ся своєю хоробою і тільки під добру годину виходила на повітря разом з своїм чоловіком.

В 1662 роцї до Винницї надійшла звістка, що Україна зовсїм розділила ся на двоє і на правобережній Українї вибрано за гетьмана полковника Павла Тетерю. Ся вістка дуже збентежила Богуна, бо поділенє, Укра-

іни загрожувало її волї. Марину ж вона ще дуще ооурила, ніж колишня звістка про виор Виговського, і вона почала умовляти чоловіка покинути зовсім військову службу.

— Ти, Іване, віддав Україні свої молоді літа і свою мщь, тепер же, коли ти постарів, то маєш право подбати й про власний спокій.

— Я послухав би тебе, Мариночко, колиб був певний, що Україна липить ся вільна на завше і що на її волю ніхто не здійме руку; про те такої певности нема, і через те, поки сила менї сїсти на коня, я буду обороняти волю свого народу.

— Так глянь же, кому ти мусиш корити ся! — хвилювала ся Марина. — Кого повинен слухати? Якогось Тетерю, що тільки й відомий став людям через те, що одружив ся з дочкою гетьмана!

— На те була воля воля козацтва, щоб обрати Тетерю за гетьмана, і я повинен йому корити ся.

— Воля козацтва — ти говори? Росшитай козаків, що прибули з Чигирину... Вони скажуть тобі, чия то була воля... Воля тої горівки, що Тетеря викочував козакам десятками кухов, та тих гроший, що він роздавав. Хто про Тетерю чув під ті часи, коли ти з Хмельницьким віддавав своє житє за Україну та здобув козакам невмирущу славу?

З хвильоьваня Марина почала капляти

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

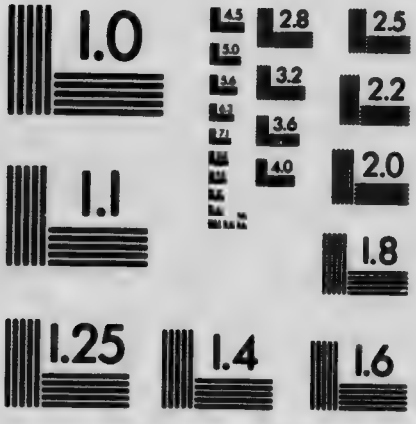

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

з неї пішла з горла кров. Наляканий Богун взяв її на руки й, віднісши на ліжко, почав заспокоювати, кажучи, що скоро він вчинить її волю, покине полковницький уряд і виїде жити на хутір.

Після сього випадку Маринина хороба пішла хутко до свого сумного кінця. Вона вже не встала з ліжка і танула, як свічка. Богун бачив недалекий кінець своєї любої дружини, і серце йому розривало ся, але ні один з знахарів, що викликав він з Київа й Львова, не заради хорій і на крихту.

Через кілька місяців до полковника прибув від гетьмана післанець з листом. Прочитавши того листа, Богун зблід на виду, а далї з обуренєм вдарив кулаком по столї. Знаючи свого чоловіка за дуже спокійного, Марина догадала ся, що в листї є щось непевне, і попросила показати їй листа. Богун схаменув ся, зрозумівши, що вчинив необережно, але було вже запізно: непоказати Маринї листа тепер виходило б роздратувати хору і зробити їй велику прикрість. Богун мусїв дати їй лист.

В листї гетьман Тетеря повідомляв Богуна, що підписав з польським королем на вічні віки згоду про те, що Україна знову зриєднуєть ся до Польщі, як рівний до рівного, мусить мати своє вільне козацьке військо й старшину, а позаяк козаки й Поляки тепер уже не вороги, а спільники, то на У-

країну вільні вернути ся польські пани й осісти на своїх маєтках.

В кінці листа Богунови наказувало ся не тільки не чинити панам ніяких перешкод, а навпаки сприяти тому, щоб вони осїли на своїх маєтках, а як часом де-небудь селяни не покорять ся панам, то примушувати їх до того узброєною рукою.

Марина з жахом в очах кілька разів перечитувала гетьманського листа, немов недоймаючи віри своїм очам; далї вона перевела очи на свого чоловіка, скрикнула щось не своїм голосом і впала на подушку, заливаючись кровію.

— Мариночко, Мариночко заспокій ся! — кинув ся до неї Богун. — Я не виконаю сього наказу. Тепер я бачу правду твоєї думки, що неможливо корити ся всякому пройдисвіту, що єдиним підписом своєї зрадливої руки може нищити здобутки довголїтньої крівавої народньої боротьби!

Але Марина вже не чула свого чоловіка: смерть вже брала її у свої цупкі холодні нагурі...

Через два днї Марина лежала на столї, вбрана в те саме убранє, що в ньому зустріла колись свого нареченого в Умані, на передодні шлюбу. Посивілий за сї днї Богун стояв біля трумни тої, що дала йому таке недовге щастє і покинула його старого доживати віку самотним.

Старий полковник молив ся і в своїй мо-

литві просив Бога післати йому як найскорше смерть, щоб швидше зєднати ся на тім світї з своєю нещасною дружиною; тільки мерть не на ліжку, а лицарську, з шаблею в руцї, як годить ся козакови. В сю хвилину він згадав, що в нього на грудях Маринине волосє, те саме, що, як вона говорила, захищає його від такої смерти, якої саме він і бажає... І хоч не діймав старий козак віри замовленям, але зняв з себе кашпучок з волосєм і поклав його на трумну.

Скоро після того до полковничих горниць прийшли попи і понесли небіжку до монастиря над любу їй річку Буг, бо Богун невідмінно хотїв поховати свою любу дружину там, де він колись цїлий місяць з славою обороняв ся від польського війська.

XXV.

Минув ще якийсь час в сумному самотньому житю славного Винницького полковника. Тепер єдиною близькою до нього людиною лишив ся такий, як і він старий побратим його Довбня. З ним Богун і жив в одній хатї і радив ся в справах. Час, що минув від смерти Марини, опріч журби за нею, дав старому полковнику ще богато прикрого. Польські пани, покладаючись на умову короля з Тетерею, посунули на Поділє. Богун же вирядив їх назад і по всїх сотнях свого полку сповістив, щоб непускати панів

на Україну узброєною рукою.

Тетеря слав йому накази з погрозами, але Богун робив своє.

Тоді, щоб вгамувати упертого Винницького полковника, Тетеря прислав йому наказ їхати до Паволочі і бути Паволоцьким полковником. Винницький же полк доручив слухняному свойому прибічникови.

Сей лукавий універсал Тетері вразив Богуна в саме серце і, коли б тільки була жива Марина, він запевне зовсім покинув би службу; тепер же, лишившись бурлакою, він не наважив ся покинути працю і з великим болем і нудьгою в серці мусів попращатись з полком, що ним керував пятнайцять років, і їхати в Паволоч. Про те й там Богунови не довго довело ся пробути, бо в осени він дістав наказ іти з усім своїм полком до Білої Церкви, бо, як сповіщав Тетеря, Україна в спілці з Польщею починає війну з московським царством, що порушило Переяславську умову.

Богун зібрав свій полк і пішов в похід.

В Білій Церкві старий полковник побачив богато новин. Навколо гетьмана майже зовсім не було українських та запорожських козаків, а все крутили ся панки тай наймане, охоче військо, що звало ся затяжним і складало ся з Німців, Угорців та Поляків. Стародавні, козацькі звичаї, що панували за часів Богдана Хмельницького, тепер зникли, і в гетьманських покоях все відбувало ся по

панському на польський зразок, сам же гетьман намагав ся вдавати з себе короля.

Роскоші й пиха, що були навколо Тетері, не спинили Богуна, і він під час першого побаченя висловив йому свою догану.

— Що ж се ти робиш, пане гетьмане? Ми з славної памяти тестем твоїм, Богданом, все житє своє били ся з ляхами за волю України, і річки рідної крови пролили, поки визволили її з панського ярма та спорожнили від польського війська, а ти отсе знову напустив в рідний край наш польського війська та ще хочеш і панів напустити, щоб знову ярмо на людий наших надіти. Не по правді ти, гетьмане, чиниш і не про Україну дбаєш, а, мабуть, про власну свою користь!

Тетеря не звик, щоб з ним так говорили. Він аж позеленів з образи, але вдержав себе і, вдаючи байдужого до того, що почув від Богуна, відповів глузливо:

— А тобі любінці Московці? Пробач, полковнику — я не знав того. Коли б був знав твої бажаня, то поєднав ся б з Москвою.

— Даремне глузуєш, пане гетьмане! Мені однаково чужі: й Поляки, й Московці. Мені любі славні українські козаки, і на їхню силу та міць українського люду годить ся гетьманови спирати ся, а не на чужинців.

Тетеря далї не сперечав ся, але взяв собі на серце пімстити ся за образу і збути ся упертого полковника, що сміє не корити

ся його наказам та ще й повчати його, як треба гетьманувати.

Через кілька день до Білої Церкви прибув польський король з своїм військом і разом з гетьманом та козацькими полками рушив за Дніпро. Спілка з тими, з ким шість-найцять років воювали, дуже дивувала на Україні всїх козаків та селян, і скрізь було чути гомін незадоволеня з того.

За кілька тижнїв спільники дійшли вже до Глухова, маючи думку йти звідси далї, в московські землї, але Глухівчани разом з кількома сотнями козаків, що там стояли, не схотїли впустити ляхів в місто і почали змагати ся.

Таке становище Тетеря визнав саме підходящим для своєї пімсти. Не наважуючись нїчого зробити Богунови, щоб не обурити проти себе козаків, він намислив збути ся небажаного йому полковника з допомогою короля. З тою метою він передав козацьке військо Богунови, як наказному гетьманови, а сам вернув ся з під Глухова до Білої Церкви, що звідти написати королеви на Богуна наклеп.

Одного вечера, після того, як Поляки вже кілька разів штурмував Глухів, а Глухівчани всякий раз давали їм відсїч, Богун та Лобиня сидїли біля полковницького намету та курили люльки.

— Чув ти брате, звернув ся Богун до

побратима, — якого я сьогодня дістав наказу від короля?

— Як скажеш, то почую... — спокійно відповів Довбня.

— Щоб я з козаками добував завтра Глухів разом з ляхами!

Довбня здивовано вийняв люльку з рота.

— Та там же наші, козаки!

— То ж то бо й є, що наші козаки! Так ото ж король хоче, щоб ми самі своїх братів вигубляли, бо тоді, бач, йому лекше буде нас осідлати!

— А не діжде католик проклятий! Адже не діжде, Іване? Ти того не вчиниш?

— Зрозуміло, що не вчиню. Я радий би Глухівчанам помочи дати, а не бити на них. І що воно таке повело ся на Україні? Хто кому спільник, а хто кому ворог, я тепер ніяк не розберу. Ляхи, що завше були нашими найлютійшими ворогами, тепер, як гетьман говорить, наші спільники; у Глухові сидять наші брати, а гетьман говорить, що то наші вороги. Зажили ся, брате, ми з тобою на світі, через те й не знаємо, на яку ступити. Час нам на той світ вряжатись.

— Та що й казати? зажили ся ми на світі та ще й здорово! от під Глуховом, глянь, кілько зараз козацьких полків зібрало ся, а чи ти ж хоч одного бачив з тих славних товаришів, що вийшли колись разом з нами та Богданом з Січи визволяти Україну?

— Жадного не бачив! Хиба може й є ще такі, що були під ті часи зовсім ще молоді, а з товаришів наших нема нікого. Всї вже полягли... Всї вже спочивають... І щасливійші вони, брате, за нас, бо знали, що клали голови за волю України, а ми з тобою тепер і не вгадаємо, за що поляжемо, бо вже не вороги нищуть волю України, а свої гетьмани.

На другий день Богун не виконав королївського наказу: не подав помочи Полякам, коли вони штурмували Глухів, і Глухівчани так погромили Поляків, що король мусїв зняти облогу і йти за Десну.

На поході він зібрав своїх прибічників на нараду з приводу неслухняности наказнього гетьмана Богуна. Ставитись ворожо до козацького війська король бояв ся, бо становище Поляків і без того було скрутне від Москалїв.

— Богун — се найбільше запеклий наш ворог! — скаржив ся король під час наради. — Він ще за часів Хмельницького не пускав наших землевласників на їхнї українські маєтки і тепер не слухає свого гетьмана, чинить те ж саме і навіть менї не хоче корити ся.

Між ріжними породами про те, як вгамувати непохитного козацького ватажка, королеви найбільше подобала ся вигадка лоронного гетьмана Чарнецького, щоб прикликати Богуна та його підручних на нараду

до короля, заарештувати їх в польському таборі і потайно від козаків розстріляти, як бунтарів; про те король вагав ся так вчинити, бо бояв ся, щоо козаки не пімстили ся за свого улюбленого полковника.

Саме під той час до короля прибув післанець з листом від Тетери, і в тому листі гетьман перестерігав короля, ніби то Богун хоче при нагоді передатись на бік Москви і з допомогою московського війська захопити навіть самого короля в бранці.

Король дуже зрадів, діставши такий лист від гетьмана, бо тепер, скаравши на смерть Богуна, можливо було звернути все на гетьмана. Прочитавши сей лист всім, що були на нараді, король вже не вагаючись приноручив Чарнецькому облагодити справу з Богуном так, як він пропонував, вживши всіх заходів до того, щоб козаки не довідали ся про те, куди подів ся Богун.

Через кілька день, недалеко від міста Новгорода Сіверського та від річки Десни, в таємному закутку віковічної діброви, стояв привязаний до великої ялини славний козацький ватажок Іван Богун. Поруч нього, привязаний до другої ялини, стояв побратим його Довбня, а трохи одалеки від них купою стояли польські пани з своїм коронним гетьманом Чарнецьким.

Спокійно й неначе з призирством, але без найменшого страху дивив ся Богун на своїх відвічних ворогів, польських панів,

що набивали рушниці йому на смерть. Його з погорда підняте, суворе й на віки запалене вітрами обличе, украшали довгі, білі як сметана, вуси та пишні й рясні брови, що збіглися до самого переніся, і вся постать оборонця волї України в порівнаню з його ворогами була така велична, як велична правда перед подіями неправди.

— Оттакої, полковнику, діждались ми з тобою смерти... — обізвав ся до побратима Довбня. — Мов злодіїв нас повязали та пострілюють, немов старих, знесилених шкап!

— Не наші голови, брате покриє сором, а їхні — відповів Богун. — Помирати нам вже час і за житєм я не сумую, а от що красмоє серце перед смертію: що не бачить нашої смерти товариство і ніколи не довідаєть ся, куди поділи ся Богун та Довбня. Ніхто не роскаже дітям та онукам, якою лукавою зрадою узяли нас пани і як катували. Не заспівають по Україні про нашу смерть кобзарі, як виспівують про смерть Байди, Нечая та инших, і помре наша слава, як і ми помремо, не лишивши по собі слїду нащадкам на науку.

— Ну, попращали ся ви вже з житєм? — обізвав ся до козаків Чарнецький. — Спокутували гріхи?

Очи Богуна заграли з під сивих брів глузливим вогнем, а уста усміхнули ся.

— Пане Чарнецький! Бач, який ти тепер смілий та грізний, коли я привязаний

до ялини... А чому ти не вийшов до мене на герць під Монастирищем, коли я викликав тебе по лицарському?

Чарнецький насупив ся. Він був людиною відважною і поважав старого козацького полковника за його лицарство та войовничий хист, але Богун був ворогом Польщі, і сього було досить, щоб Чарнецький шукав його смерти.

— Чому не взяв гетьманської булави, коли король доручив її тобі? Чи розумно ж ти вчинив?... Не взяв ти, взяв Тетеря. Присягни зараз на підданство королю та на вірну йому службу, і я верну тобі волю!

— Не на те я, гетьман коронний, увесь свій вік з вами воював, щоб на старість вам присягати. Вільним я був, вільним і вмерти хочу.

— Ну, се твоє діло. А все таки скажу тобі, що хоч ви козаки й не присягайте нам, а як були ви нашим бидлом колись, так і знову будете.

Товариші Чарнецького зареготали:

— Віват ясновельможному! Будуть бидлом, будуть!

— Брешете, собаки! — гукнули разом Богун і Довбня. — Не діждуть і нащадки ваші, щоб козаки бидлом польським були!

Напружили ся з серця козаки, щоб порвати мотузки на руках та кинути ся на ворогів своїх... Навіть ялини затрусили ся від їх могучого поруху, але Чарнецький махнув

рукою до своїх товаришів, і в туж мить пролунало більше десятка пострілів. Відгукнули ся ті постріли луною по закутинах темної діброви і зашуміли по розлогих вітях віковічних ялин... Геть кинули ся налякані пострілами звірі та птахи від поганого місця, де скоїлась ганебна подія, і знову в діброві стало тихо, як у домовині.

Схилили ся до грудий сиві голови українських богатирів, погасли їхні очи, а могутні, волелюбні душі їхні полинули в горішнє царство шукати правди на тім світі.
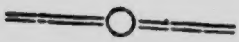
КОНЕЦЬ.